

GHEORGHE LAZAROVICI, CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, MARCO MERLINI, *Tărtăria and the Sacred Tablets* (incluzând și contribuții de DIANA BINDEA și COSMIN SUCIU), Cluj-Napoca, Editura Mega, 2011, 414 pagini, text în engleză, desene, fotografii, reproduceri de manuscrise, tabele, listă bibliografică, listă de abrevieri.

Volumul Lazarovici/ Lazarovici/ Merlini 2011 a fost publicat sub mai multe egide instituționale: Euro Inovanet Italia, Institute of Archaeomythology (Sebastopol, California, SUA), Academia Română, Filiala Iași, Institutul de Arheologie Iași. Într-o fotografie plasată în deschiderea volumului, îl vedem pe Nicolae Vlăssă aplecat asupra celor trei tăblițe descoperite de el la Tărtăria, în septembrie 1961. Sub fotografie se află o dedicație, prin care autorii dedică volumul atât lui Nicolae Vlăssă (la 50 de la săpăturile sale din 1961), cât și „Doamnei de la Tărtăria” (*Milady of Tărtăria*), cea în al cărei mormânt au fost găsite tăblițele astăzi cunoscute în întreaga lume.

Se poate remarca de la început că volumul merge pe două direcții principale: (a) prima este cea propriu-zis arheologică, implicând reinterpretarea descoperirilor și adăugarea unor noi concluzii cu privire la materiale mai recent descoperite la Tărtăria; (b) a doua linie este cea care aduce importante opinii menite a schimba viziunea tradițională (cea mesopotamiano-egipteană) asupra începuturilor scrierii.

Introducerea reprezintă, în mare măsură, omagiul pe care autorii îl aduc celor care, pe parcursul unei perioade de aproape un secol, au făcut cunoscută Tărtăria în planul vieții științifice. În principal, sunt menționate primele săpături, ale lui Marton Roska, din anii 30 ai secolului trecut, apoi cele executate de Kurt Horedt (1942–1943), Nicolae Vlăssă (1961), Iuliu Paul (1989), respectiv Sabin Adrian Luca (2010). Capitolul I (datorat lui Gh. Lazarovici) are tot un caracter introductiv, fiind în speță o prezentare a locației și mediului înconjurător, dar și o evocare a primelor relatări despre Tărtăria, anume cele datorate entuziasmului amator Petru Balosin (născut la Tărtăria în 1915), acesta fiind cel care a alcătuit și o primă colecție cu descoperiri ale sale (din diverse epoci). Capitolul are și un semnificativ material ilustrativ referitor la Balosin și la colecția sa.

Capitolul II (Gh. Lazarovici) intră în amănuntele săpăturilor arheologice de la Tărtăria („Groapa Luncii”, sau „Balta Tărtăriei”). În subcapitole separate, Gh. Lazarovici comentează (cu lămuriri și cu unele accente polemice) asupra rezultatelor obținute, succesiv, de Kurt Horedt, Nicolae Vlăssă și Iuliu Paul. Mai întâi sunt prezentate pe larg tabelele lui Horedt, stratigrafia și atribuirile culturale făcute de acesta (Petrești, Vinča, Baden, Kostolac). În paginile subcapitolului în discuție sunt incluse reproduceri ale desenelor originale, fotografii de fragmente ceramice etc., care demonstrează, printre altele, că deja descoperirile lui Horedt evidențiau prezența la Tărtăria a unor „importuri” dinspre culturi cu ceramică pictată. Gh. Lazarovici menționează și unele aspecte

controverse, precum cele legate de elementele pe care Horedt le considera a fi de tip Kostolac (Corpadea). Un amănunt oarecum exotic este că, în tabelele lui Horedt, alături de *Petrești* apare și derutantul toponim *Buenos Aires* (vezi p. 20 și p. 45). De fapt, la fel de exotic sună și denumirea cazonă „Diribau”, prin care Horedt desemnase casa unei gazde locale (p. 16).

Subcapitolul următor scoate în evidență realizările lui Vlăssă din 1961, ca și colaborarea lui cu (pe atunci) tinerii Iuliu Paul și Attila László, care aveau să devină și ei somități ale arheologiei românești. Cu privire la reconsiderările făcute de Gh. Lazarovici, merită atenție cea privitoare la o necesară corectură: ceea ce Vlăssă considerase a fi o „fază Turdaș-Petrești”, se arată a fi mai degrabă Vinča B1 (p. 32). În sfârșit, în subcapitolul privitor la săpăturile lui Iuliu Paul (1989), Gh. Lazarovici decide să nu treacă sub tăcere unele aspecte mai puțin plăcute. Este vorba, mai întâi, de „acuzățiile nefondate” făcute, la adresa lui Nicolae Vlăssă, de către Iuliu Paul, într-un text („Sunt tăblițele de la Tărtăria o ‘enigmă’?”) publicat în anul 2007, cu ocazia primirii titlului de *Doctor honoris causa* la Universitatea de Vest din Timișoara. Mai mult, se pare că săpăturile lui Iuliu Paul din 1989 au avut, în opinia lui Gh. Lazarovici, și un scop „obstrucționist”, anume cel de a împiedica alți arheologi să facă, la Tărtăria, săpături conforme unor „metode de dată recentă” (p. 41).

În capitolul III, autorii (Gh. Lazarovici și Cornelia-Magda Lazarovici) și-au propus să prezinte arhitectura așezării descoperite la Tărtăria („Groapa Luncii”). Textul capitolului este sprijinit de o serie de planuri redată în manieră tradițională, ca și de unele care reprezintă prospectări magnetice, de la Turdaș (datorate lui Carsten Mischka). De remarcat este și o perspectivă etnoarheologică (vezi mai ales paginile 49–50), în baza căreia se face, de exemplu, o comparație între bordeiele Vinča timpurii (precum B2, în apropierea căruia a fost găsit scheletul cu tăblițele) și bordeiele ciobănești actuale de la Bucovăț. Printre altele, este evidențiată trecerea de la bordeiele timpurii la locuințele de suprafață ulterioare (Vinča și Petrești), cu talpă suspendată pe pietre. De o atenție deosebită se bucură cuptorul de olar, de un tip pe care Gh. Lazarovici l-a remarcat și la Parța. (Ar fi de observat aici că, în textul englezesc, nu este folosit termenul englezesc specializat, *kiln* ‘cuptor de olar’, ci termenul generic, *oven* ‘cuptor (de pâine)’, deoarece, în cazurile respective, Gh. Lazarovici a considerat că putea fi vorba de cuptoare care puteau fi utilizate în ambele scopuri.)

Acelorași doi autori li se datorează și următoarele trei capitole (IV, V, VI). Capitolul IV se referă la evoluția

ceramicii de la Tărtăria. O fază evidențiată de Horedt a fost cea cu specific Vinča (ceramică utilitară, semifină și fină – p. 57). Culorile de exterior specifice sunt roșie, maronie și neagră-cenușie, cele de interior fiind maronie, cărămidie, cenușie și neagră-cenușie, fiecare indicând un anumit grad de oxidare, în cuptoare cu ardere reglată. Interesantă este o observație de la p. 59 (trad. A.P.): „Ceramica neagră bine lustruită este caracteristică pentru Vinča A și reapare într-o perioadă Vinča C, ca rezultat al migrațiilor care au avut loc în Banat și, posibil, în Transilvania”. O serie de tabele (la paginile 58–68) redau: (1) proporțiile cantitative de ceramică, de diverse nuanțe, descoperită la Tărtăria (de la cea de Starčevo-Criș, la cea de Vinča C, Petrești și Coțofeni, plus diverse „importuri”); (2) modalități de procesare; (3) degresanți specifici (mai ales diverse tipuri de nisip); (4) frecvența unor ornamente specifice (incizii, alveole, perforații etc.).

În capitolul V sunt prezentate și discutate „unelte, arme, podoabe și alte artefacte”. Paragrafe speciale sunt dedicate obiectelor de silex (materialul având ca surse probabile zone precum Orăștie, Valea Streiului, sau Poiana Ruscă), obsidian (de pe Valea Mureșului, de la Deva, Pecica etc., ca și din diverse alte surse din Transilvania), piatră (mai ales topoare de diverse tipuri), lut ars (greutăți de năvod, fusaiole), os (remarcându-se un astragal de oaie, posibil folosit la un joc de arșice); cochilie de *spondylus* (precum cea folosită pentru brățara probabil spartă ritual în mormântul purtătoarei tăblițelor, cea botezată de Marco Merlini cu numele *Milady of Tărtăria*).

Capitolul VI conține interpretări ale unor obiecte de cult și ale unor ritualuri (reconstituite). Autorii menționează că au fost descoperite doar două morminte de înhumăție: unul de tip Coțofeni sau Petrești (publicat de Horedt), al unui copil, celălalt fiind deja faimosul mormânt al celei care a fost, probabil, o „femeie-șaman” (sau chiar o „preoteasă”), reprezentând un orizont Vinča A2. Plastica pusă în discuție de cei doi autori include: fragmente de figuri antropomorfe (unele de dimensiuni chiar monumentale) etichetate ca „idoli” (vezi paginile 112–113); siluete și chipuri umane (sau, mai degrabă, măști?) care apar și pe piese de ceramică; unele vase (precum cele zoomorfe redată la paginile 116–118) folosite, foarte probabil, în acte de cult, în combinație cu altarele miniaturale (specifice diverselor perioade reprezentate la Tărtăria). Implicații culturale și/sau magice aveau desigur și fusaiolele cu semne și simboluri incizate (vezi p. 121).

Urmează o serie de patru capitole elaborate de Marco Merlini. Este vorba de specialistul italian care a pornit, cu ani în urmă, de pe poziția de jurnalist entuziast, pasionat de noua deschidere pe care materialul arheologic din neo- și eneoliticul Dunării mijlocii o reprezintă pentru istoria scrierii. Între timp Marco Merlini a obținut titlul de doctor în arheologie, în România, astfel că, în prezent, el este în măsură să combine pasiunea și competența în interpretarea materialelor arheologice. În capitolul VII (divizat în trei subcapitole – A, B, C), Merlini abordează aspecte fundamentale ale complexului ritual-funerar de la Tărtăria și ale mult discutatele tăblițe descoperite în contextul respectiv. Abordarea este destul de prudentă, ea fiind marcată și de o serie de întrebări

retorice (precum: „Ce s-a întâmplat de fapt la Tărtăria?” – p. 128). În privința mormântului „Doamnei” cu tăblițe, sunt luate în calcul posibilități precum: sacrificiu ritual, antropofagie, incinerare, descărnare rituală și înmormântare secundară (cu obiecte sparte ritual, precum este evident în cazul unui vas de tip pocal, cu picior înalt). Foarte interesant este subcapitolul în care, pornind de la un pandantiv spart, considerat a fi fost în formă de „ancoră”, Merlini face o întreagă trecere în revistă a simbolurilor de tip „coarne de consacrare” din zone diverse, un accent deosebit fiind pus pe simbolistica berbecului. În final sunt abordate cele trei tăblițe și sunt discutate posibilele sensuri ale reprezentărilor și semnelor mai mult sau mai puțin clare de pe ele: (a) „figura de pe tron” (interpretată și ca „păstorul” – *the shepherd*); (b) „pomul vieții” (practic identică binecunoscutului „brăduț”, care a supraviețuit până la olarii daci și la cei români de azi); (c) „capra”, sau ceea ce Merlini interpretează ca „turmă de capre” (p. 167); (d) crucea „astrală” (formată, de fapt, de liniile care împart tăblița discoidală în patru registre); (e) „tronul”; (f) semnele în formă de D, reprezentând probabil semne lunare, sau (după cum propune Merlini) semne ale ciclului menstrual feminin (p. 174); (g) arcul și săgeata (în legătură cu care Merlini discută și străvechile semnificații rituale ale arcului folosit, încă din preistorie, ca instrument muzical); (h) altarul pentru ardere de ofrande; (i) simbolul solar; (j) cupa; (k) bucraniul (pe care unii l-au crezut a fi cap de pisică – deși ar arăta, mai degrabă, a cap de iepure). Remarcabile sunt nenumăratele trimiteri pe care (în sprijinul demonstrației sale) le face Merlini la discuri cu simbolistică similară, folosite cu începere din paleoliticul superior (Cosăuți, Mitoc), până în neolitic și eneolitic (Karanovo, Nova Zagora, Dolnoslav, Kurilo, Parța, Turdaș, Isaiia etc.).

În capitolul VIII, Merlini discută practici funerare preistorice menite a consacra „un nou strămoș” (de fapt, în cazul discutat, mai degrabă o „strămoașă”). Capitolul începe cu prezentarea unui „cadru conceptual” care poate înlesni o reconstituire cât mai credibilă a contextului social-spiritual preistoric supus investigației. Merlini face o trimitere la o mult mai timpurie înmormântare a unei femei-șaman (și ea cu malformații ale osaturii, ca și „Doamna” de la Tărtăria), anume cea care reprezintă epipaleoliticul natufian în peștera Hilazon Tachtit, Israel (cu o vechime de 12.400–12.000 de ani). O altă trimitere este la o înmormântare similară, din Germania (Bad Dürrenberg), reprezentând tranziția de la mezoliticul târziu la neolitic, datările indicând o perioadă mai veche de 7000 de ani. În cele două cazuri, ca și în altele menționate de același autor, persoanele înmormântate avuseseră evident „o forță spirituală excepțională” în timpul vieții (p. 215). Cu privire la tratamentul aplicat răposatei de la Tărtăria, Merlini consideră că a fost vorba de un proces de putrefacție naturală, care a avut loc într-un spațiu consacrat, după care a urmat îndepărtarea resturilor de țesut și înmormântarea secundară, conform unui ritual menit a transforma mormântul respectiv într-un adevărat nucleu de sacralitate al comunității respective, *Milady of Tărtăria* devenind astfel „strămoașă” pentru generațiile care i-au urmat în cadrul propriei comunități. Cât privește

tăblițele, ele sunt interpretate de Merlini ca parte dintr-o adevărată „trusă liturgică” (*liturgical tool-kit*), care include și șase figurine, unele evident purtătoare de măști miniaturale.

Capitolul IX este consacrat de Merlini „identificării semnelor reale”. Punctul de pornire este reprezentat de corectarea diverselor redări (unele aproximative, sau confuze) ale semnelor de pe tăblițe (Nicolae Vlăssă, Shan Winn, Emilia Masson etc.). Merlini abordează din nou semnele, pe rând, identificându-le ca pictograme, precum „ramură de copac”, „clepsidră”, „semn pectiniform”, „arc și săgeată”, „altar” „dansatoare-orantă” etc. Și din nou, în interpretare, sunt luate în considerație neclaritățile privitoare, de exemplu, la natura siluetei (după unii umană, după alții animală) care însoțește vietatea supradimensionată (capră, după unii – căprioară, sau chiar bovidu „care trage la plug”, după alții – p. 259).

În capitolul X, Merlini face o binevenită comparație între semnele de la Tărtăria, scrierea Danubiană (în speță cea de tip Vinča) și alte scrieri timpurii. Făcând multe reveniri la observații din capitolele VII–IX, Merlini ia în considerație posibilitatea ca „scrierea neolitică” să reprezinte un adevărat marcaj al bazinului danubian, ca „leagăn” cultural-spiritual pentru întreaga Europă. Este scoasă în evidență importanța comparațiilor dintre sistemul de scriere de la Tărtăria și alte sisteme, ulterioare, precum cel de pe Valea Indusului, cel cuneiform acadian, cel luvian hieroglific din Anatolia, sau silabarul cipriot. Inevitabil, Merlini a trebuit să se refere și la concluziile total neavenite la care, după descoperirea tăblițelor (în 1961, de către Vlăssă) au ajuns utilizatorii „cronologiei scurte”. Aceștia și-au imaginat, printre altele, chiar „influențe sumeriene” în aria culturii Vinča (care era, pe atunci, considerată a fi înflorit abia pe la 2900–2800 a.C.). Anumite opinii mai recente (fie academice, fie pseudo-academice), dintre care unele nici nu meritau menționate într-o carte serioasă), s-au avântat însă pe direcție inversă. Dacă Sorin Paliga măcar a pus niște prudente semne de întrebare pe lângă supoziția că scrierea (și chiar limba) sumeriană ar putea avea origini europene, în tabăra de limbă maghiară s-a ajuns până la năstrușnica idee că niște „unguri transilvăneni” preistorici (ca strămoși direcți ai sumerienilor!) au emigrat din Ardeal în Mesopotamia (cu tot cu scrierea proprie, din care se trag, de fapt, și „runele” secuiești), asta întâmplându-se, potrivit acelor maghiaro-sumerologi, undeva între 5000 și 3500 a.C. (vezi p. 275, unde este citat Tóth 2007 și alții din aceeași „școală”). Cu atât mai laudabilă este strădania lui Merlini de a nu se lansa în prea multe speculații (precum cele conținute, după cum indică autorul în discuție, de „58 de interpretări pe care le-am colectat” – p. 336). Merlini dezvăluie posibile sensuri și

implicații (ale semnele danubiene și ale celor de la Tărtăria) mai ales prin comparație cu alte sisteme de scriere (vezi punerile în paralel de la pp. 326–327), o concluzie semnificativă fiind cea exprimată la p. 332: „Tăblițele transilvănene au funcționat ca unelte rituale inițiatice, cu semne magice ce reprezintă *criptograme*: semne de scriere ca și simboluri cu semnificație inițiatcă și înțeles ezoteric” (trad. A.P.).

Capitolul XI (elaborat de Diana Bindea) reprezintă un „studiu arheozoologic al așezării preistorice de la Tărtăria, iar capitolul XII (de Cornelia-Magda Lazarovici, Gheorghe Lazarovici și Cosmin Suciuc) este dedicat concluziilor privitoare la cronologia sitului, relativă și absolută. (Capitolele XI și XII s-ar fi cuplat poate mai bine cu materialul și interpretările, arheologice propriuzise, din prima parte a volumului, cea reprezentată de capitolele I–VI.) Contribuția Dianei Bindea, sprijinită de o întreagă serie de tabele statistice, scoate în evidență importanța creșterii vitelor în sistemul de subsistență al comunității preistorice de la Tărtăria (care, în timp, a supraviețuit între orizonturile Vinča A și Coțofeni). Sunt de asemenea enumerate descoperirile care demonstrează o tradiție a prelucrării osului. În sfârșit, cei trei autori ai capitolului concluziv (XII) fac necesare corecturi la cronologiile propuse de precursori și stabilesc fazele de locuire evidențiate în așezarea preistorică discutată. Este vorba de o evoluție care începe cu timpuria „locuire sporadică” de tip Starčevo-Criș (cu ceramică monocromă), urmată de migrația care se presupune a fi adus cu ea ceramică pictată „pe fond alb”, după care s-a manifestat o altă importantă migrație (SC IIIA) cu „pictură neagră”, urmată de pătrunderile Vinča (din mijlocul mileniului VI, în Banat și Transilvania), încheierea fiind reprezentată de neoliticul târziu al nivelului Turdaș și de eneoliticul în variantă Petrești.

Volumul recenzat aici conține un număr suficient de mare de noutăți (atât ca volum de material supus analizei, cât și în ce privește interpretarea și concluziile) pentru a deveni o carte de referință. În același timp, având în vedere că volumul în discuție face apel la metode și date specifice unor domenii precum arheologia, istoria, etnografia, etnoarheologia, arheometria, lingvistica, arheomitologia etc., este de apreciat că *Tărtăria and the Sacred Tablets* dovedește cu prisosință că abordările multidisciplinare pot fi relevante și convingătoare. Putem fi siguri că cei trei autori de bază ai volumului vor mai avea multe de spus, atât în cadrul colaborării lor permanente cu Institute of Archaeomythology (Sebastopol, California), cât și în mediul academic românesc.

ADRIAN PORUCIUC

ANNELOU VAN GIJN, *Flint in Focus. Lithic Biographies in the Neolithic and Bronze Age*, Sidestone Press, Leiden, 2010, 289 pagini

One of the most important voices in use wear analysis is Annelou van Gijn, professor of Material Culture and Artefact Studies at the Universities of Leiden and Groningen. She is the architect and head of the

Laboratory for Artefact Studies from the Faculty of Archaeology, Leiden University. In her 25 years of scientific activity, A. van Gijn had the opportunity to analyze most of the prehistoric flint tools discovered in

Netherlands, and most of her work is included in the book. But, if one thinks that this book is just an abstract of her work until now, then one is terribly wrong. The analyses are not just exposed, but they are interpreted and integrated in the context of prehistoric Netherlands.

Presented by Mark Edmonds (University of York) as *The book we have been waiting for* (on the back cover) A. van Gijn's work is one of the books that must be read by prehistorians, interested or not, in stone tools. As the title suggests, the focus of the book is on flint tools. Flint tools are discussed as part of human activities, as part of social identity, as part of the economic life of the community, as part of trade between communities, as part of beliefs and rituals, in other words as part of all that is related to man as living cell of the society. The term of *lithic biography* refers to writing about the *life* of tools (concept borrowed from anthropology). The book covers more than 5000 years of prehistoric Netherlands, starting from Mesolithic and ending with Late Bronze Age and Early Iron Age, following the life of stone tools as they are just the meanings of getting through day to day life, as they gain special symbolism and as they decay in importance (both mundane and symbolic) because they are replaced by a new and stronger material: metal.

The book is divided in nine chapters with high quality images, and has an appendix containing the catalogue of the discoveries.

In the first chapter (pp. 1–9), A. van Gijn explains to us the twofold purpose of her research: to explore the *roles* of flint in past societies, sometimes bravely using a hermeneutical approach, and to study the decline of flint. In this book the emphasis will lay on the results of the use wear and residue analysis, as such data provide information about the *life* of the flint tools.

The methodology is presented in the second chapter of the book *The biography of flint tools: methods of study* (pp. 11–34). In this chapter the author has a general regard (with examples from Netherlands' prehistory) on what the concept of *life* of a tool comprises and what are the methods for investigating all the moments of a tool's life. The *conception* of the tool actually means the acquisition of raw material (local materials or through trade), the *birth* is the moment associated with the knapping of the tool, the *life* is related with the way in which the tool was used and its function in human society and *death* means the last phase of the object's biography: its loss, deposition or discard. As biographers are mainly concerned with the life of their subjects, A. van Gijn is interested in the use of the tools, use that can be interpreted through the traceological method and residue analysis.

The next chapter *Introducing the databases: selection, chronology and source criticism* (pp. 35–50) is essential for any archaeologist, more or less interested in use wear analysis, because it has good advices on how tools must be cleaned, deposited, selected for this kind of analysis. Also the author emphasizes the consequences of post depositional modifications, the importance of knowing the taphonomical factors and makes a sincere criticism of the methods involved in use wear analysis.

The subject of the next two chapters is the role that flint tools had in supplying and processing food and in

craft activities. A. van Gijn states that the distinction between craft and subsistence activities is an academic one, probably not experienced as such by prehistoric people.

The fourth chapter of the book is about *Flint and food* (pp. 51–74), being an incursion in the role that flint tools played in subsistence activities. The author remarks the fact that flint tools are not present in all food related activities and even if they are, not all activities leave interpretable use wear on tools. Some confusion may arise because most of the plants that are consumed are also used in crafts; also sickle inserts are not always easy to distinguish from *tribulum* inserts. She agrees that only through a holistic approach, encompassing palaeobotanical and archaeozoological material, environment and tools one can address complicated issues, as the importance of hunting or fishing.

Flint and craft (pp. 75–108) is the next chapter of the book, a chapter in which the focus is on the prehistoric crafts, often 'forgotten' and overlooked because in most sites craft products are rarely preserved. Hide processing, plant based craft, wood working, bone and antler tool manufacturing, ornament making are all discussed in this chapter. Well-defined, but mysterious activities like those responsible for 'polish 23' or 'polish 10' are also in the author's attention. The circumstances from prehistoric Netherlands are discussed, with very interesting examples.

The most ample chapter from the book is the one regarding *Flint and Identity* (pp. 109–160), a very challenging theme. The author begins her analysis from the idea that the material representations of a specific group of people are believed to reflect a common identity that bonds a group of individuals and differentiates them from neighbouring groups. She assumes that stylistic markers must be related to a need to mark the larger social group people commonly associate with. She discusses the concept of personhood, and the way material culture can be a marker of the personhood. She finds markers for lithic technology and use in most of the prehistoric cultures from Netherlands. Some flint tools can be associated with personhood, both in settlement and funeral context, and the given examples back up the conclusions of the author. The author also discusses the trade of flint tools as marker of *locus* and flint tools as a gender marker.

Although flint is generally associated with the mundane, some highly crafted flint implements have often been referred to as ritual objects, especially if they were found in what we interpret as special depositional contexts or if they appeared basically unusable. This *Ritualisation of flint* is the main theme of the seventh chapter (pp. 161–197), in which A. van Gijn illustrates 'the role of flint in the expression of the cosmology or world view of past people'. In this chapter she analyzes flint as part of specific rituals in which some of the most spectacular objects were involved: the large ceremonial axes or the Scandinavian daggers. Also the discussion on flint objects leads the author to consider them as 'pieces of places' or 'vehicles for remembrance'.

Chapter 8 deals with *Flint in the age of metal*, considered the *Cinderella of lithic research*. Although flint was frequently used in the Bronze Age not much use wear analysis has been done on Bronze Age flint but

results obtained so far indicate that curation was part of the domestic Bronze Age flint technology. Most flint tools were no longer invested with stylistic information and had lost their role in the constitution of social identity (for example the importance of flint objects as burial gifts greatly diminished in the Bronze Age). A. van Gijn observed that the introduction of metal initially resulted in the rise of highly skilled craftsmen who produced some of the finest flint items, as 'look-alikes of the 'real bronze thing'.

The last chapter, *The meaning of flint* (pp. 219–233), comprises the conclusions of the author on lithic tools and their evolution in prehistoric Netherlands. A. van Gijn distinguished for the Neolithic two traditions of flint tool use: an upland tradition (characterized by a predominance of hide working and the activities that are causing the distinctive wear traces referred to as 'polish 23' and 'polish 10' and agricultural activities) and a wetland tradition (which distinguishes itself by a range of tools used for different plant processing activities, probably related to a preoccupation with basketry, netting, bone and antler tool manufacturing). Evidence for interaction between the uplands and the wetlands is present throughout the Early Neolithic but mostly in the classic Swifterbant period. Van Gijn thinks that the tools have been imported as finished and, most importantly, used implements, considering the presence of typical 'upland' types of use-wear traces on in the classic Swifterbant. Scandinavian flint seems to be the focus of the long-term interaction networks. The author discusses once again the relation between burial goods and the identity of the deceased, possibly gender, age or status related. During the Early

and Middle Neolithic the objects include implements associated with agriculture, whereas in the later Neolithic weapons figure more prominently, while during the Bronze Age flint gradually disappears from the burial scene.

At the end of the book the author is confident that future lithic study will be a more biographical approach. The biographical approach which refers to *conception, birth, life and death* of the tools (comprising, in this way, all the data that can be provided by tools) might be the future of material study in archaeology.

In our opinion, *Flint in focus* is one of those books that is a *must read* for anyone interested in the study of lithic assemblage. The fundamentals of the book lay in use wear analysis. The rigor with which Annelou van Gijn did the use wear analysis can be seen in the whole book: all the facts are well documented (through a large experimental collection); the conclusions are integrating, connected and logical. Written by a researcher with a great capacity for synthesis and interpretation, *Flint in Focus* shows where the analysis of large assemblages may lead. In general, through comparison of the data from different sites and their extrapolation, the conclusions may lead to a diachronically view of the roles flint played in the prehistory of mankind. In particular, corroborating use wear analysis (on lithic, bone and other tools) with all the environmental data from sites (as the author mentions in chapter four) one can have a holistic view on the real economy of a settlement, on social life and beliefs of a community.

DIANA-MĂRIUCA VORNICU

VALENTIN A. DERGAČEV, *Topory-celty pozdnej bronzy Karpato-Podunavjia*, Vypusk I, *Odhouchkovye celti c arcovidnymi fascamj*¹, Chișinău, 2010, 207 pagini (inclusiv 96 de figuri, 6 hărți, 23 planșe).

Ne revine plăcuta sarcină să atragem atenția specialiștilor, și nu numai, asupra celei de-a 21 cărți a arheologului moldovean V. Dergačev, care continuă analiza pieselor de metal din epoca bronzului și începutul epocii fierului.

Subliniem, încă de la început, că neavând afinități solide cu epoca istorică la care se referă volumul, nu ne permitem să facem o recenzie în adevăratul sens al cuvântului, optând, astfel, mai degrabă, pentru o prezentare mai amplă.

Lucrarea este consacrată arheologului Tudor Soroceanu, dedicația bilingvă, rusă și germană (p. 9) fiind rezultatul recenziei pe care T. Soroceanu o face unui volum mai vechi al autorului moldovean, carte apărută în 2002 în prestigioasa colecție PBF².

¹ Valentin A. Dergačev, *Topoarele-celt din perioada târzie a epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean*, vol. I, *Celturile cu o urechiușă și fațetele arcoidale*, Chișinău, 2010.

² T. Soroceanu, rezension V. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzzeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF, XX.9, 2002, Stuttgart, in *Praehistorische Zeitschrift*, 81, H, 2, 2006, Berlin-New York, p. 237–242.

Cele opt capitole sunt precedate de un *Cuvânt-înainte* (p. 10–18), ce include o *Introducere* (p. 11–13), *Obiective și metode de cercetare* (p. 13–15) și *Caracterizarea bazei de date* (p. 16–18).

Capitolul I, *Despre unele tendințe spațial-temporale ale dezvoltării celturilor cu o urechiușă și fațetele arcoidale* (p. 19–32), evidențiază, așa cum arată și titlul, tendințele generale ale evoluției celturilor. Rezultatele au ca suport analiza manifestărilor spațial-temporale ale indicilor metrici și s-a putut constata:

- Categoria abordată include trei grupe teritoriale de celturi: la Est de Carpați, Transilvania și Banat.
- Tendința generală de dezvoltare a acestei categorii denotă o micșorare treptată a dimensiunilor și greutateii celturilor.
- Din punct de vedere spațio-temporal, celturile din zona est-carpatică sunt cu prioritate mai vechi, în timp ce celturile din Transilvania și Banat sunt secundare și mai târzii.

Capitolul I se încheie cu tipologia celturilor cu o urechiușă și fațetele arcoidale (p. 33), grupele A–E, ce vor fi dezvoltate în capitolele următoare.

Capitolul II, *Celturile – grupa A, sau de tip Râșești* (p. 34–46), include analiza detaliată a indicilor de bază a celturilor, în vederea clasificării tipologice a acestora, iar rezultatele sunt prezentate în figurile 91–95. Celturile cu o urechiușă și fațetele arcoidale reprezintă o categorie de sine stătătoare, omogenă, înglobând câteva tipuri care reprezintă variații ale unui tip primar – tipul Râșești. Apariția acestor celturi se află în legătură cu cultura Noua, din zona est-carpatică (Br. D), ulterior (Br. D – Ha. A1, răspândindu-se în Transilvania și Banat, unde se vor dezvolta în fazele Ha. A – Ha. B.

Celturile cu urechiușă au fost influențate de celturile fără urechiușă de tradiție Dičevo-Vrbica, rezultând în Banat tipuri mixte (Banat, Corlate), dar și de celturile cu o urechiușă și fațetele trapezoidale (Corlate, Jupalnic). În fazele Ha. A și Ha. B două din aceste tipuri mixte s-au răspândit din Banat la est de Carpați (Jijia, Sânești).

Celturile de tip Râșești (după numele depozitului omonim) constituie un inventar cu peste 100 de exemplare. Ele au corpul masiv și relativ greu. Acesta este tipul primar, pe baza căruia au apărut variațiile ulterioare.

Producerea celturilor de acest tip aparține centrului metalurgic din bazinul râului Bârlad, iar răspândirea este în mediul culturii Noua, în cel al culturii Sabatinovka din nordul Mării Negre, dar descoperiri izolate s-au făcut și în sud-estul și centrul Transilvaniei și la Dunărea de Jos (Lista 1, Harta 1, p. 143 și urm.).

Odată cu dispariția culturii Noua, producerea și răspândirea celturilor acestui tip încetează (fig. 92, p. 119).

Capitolul III, *Celturile – grupa B, sau de tip Negrești* (p. 47–91), conține mai multe subcapitole: 1. *Celturile de tip Negrești din zona est-carpatică* (p. 48–55); 2. *Rapor-turile între celturile de tip Negrești din zona est-carpatică și celturile cu o urechiușă și fațetele arcoidale din Transilvania și Banat* (p. 55–64); 3. *Celturile din Transilvania și Banat: similitudini-particularități* (p. 64–79); 4. *Celturile fără urechiușă cu fațetele arcoidale și trapezoidale din Bulgaria: tendințele dezvoltării* (p. 79–84); 5. *Celturile cu o urechiușă și fațetele trapezoidale ornamentate* (p. 84–88); 6. *Concluzii, problema taxonomiei tipologice* (p. 88–91).

Celturile de tip Negrești (după numele depozitului omonim) reprezintă un număr de peste 40 de piese (Lista 2/1–44b, Harta 2, p. 153–157). Au caracteristici similare celturilor de tip Râșești, dar se deosebesc de acestea prin: lipsa orificiilor ovale și a imitațiilor acestora în partea superioară a arcadelor; dimensiuni și greutate mai mică, dar proporții similare; prin localizare diferită. Aceste celturi formează o ramificație tipologică laterală a celturilor de tip Râșești, apariția lor producându-se probabil în a doua jumătate a fazei Br. D, fiind caracteristice fazei Ha. A1; probabil au coexistat cu celturile târzii Râșești.

Prelucrarea celturilor acestui tip era efectuată în cadrul centrului metalurgic din mediul culturii Noua, localizat în bazinele mijlocii ale râurilor Siret și Prut (fig. 29, 93), însă, la fel ca la tipul Râșești, se constată influențe din partea tradițiilor metalurgice de la Dunărea de Jos (fig. 48–49). Răspândirea lor era atât în mediul local, cât și în aria culturii Belogradovca, în zona de silvostepă între Nistru și Nipru.

Existența acestui tip de celturi încetează la est de Carpați odată cu dispariția culturii Noua.

Celturile de tip **Aiud** (depozit omonim în Transilvania) și **Urovica** (depozit omonim în Banat) fiind reprezentate de câte 40 de descoperiri (Lista 2, nr. 45–141), nu sunt decât aceleași celturi de tip Negrești³ prelucrate în cadrul centrelor metalurgice locale din Transilvania Centrală sau rezultatul influențelor Noua în zona Banatului (fig. 91, 93). Indicii tehnico-morfologici sunt similari celor de tip Negrești, însă dimensiunile și, respectiv, greutatea sunt mai mici. În Transilvania, celturile de tip Aiud erau produse în centrele metalurgice din bazinul superior al râului Mureș, iar în Banat, celturile de tip Urovica erau produse, atât în stânga Dunării (Banat, Porțile de Fier), cât și în dreapta (la sud de Porțile de Fier).

Dacă celturile Negrești își încetează existența odată cu dispariția culturii Noua, celturile Aiud și Urovica se perpetuează și în Hallstattul timpuriu (cultura Gava și altele).

Capitolul IV, *Celturile – grupa C, sau de tip Plenița* (p. 92–97), analizează cele aproximativ 20 de exemplare (Lista 3, nr. 1–21); numele tipului este dat după depozitul omonim de forme de turnat din Oltenia. Particularitățile acestora se manifestă în forma specifică a tăișului, amplasarea urechiușei mai jos de marginea gurii îngroșate și, mai ales, proporțiile acestora: înalte, corpul zvelt. Aceste celturi reprezintă unul din primele tipuri locale de celturi, derivate din celturi de tip Urovica (fig. 91, 92, 94, 95). Probabil, producerea și perioada de existență a acestor celturi cuprinde un interval de timp restrâns, care corespunde preponderent fazelor Ha. A1–Ha. A2 și Ha. B1. Descoperiri izolate au fost făcute în Ungaria și chiar la est de Carpați (fig. 65, 94).

În capitolul V, *Celturile – grupa D, sau de tip Banat* (p. 98–110), sunt prezentate aproximativ 20 de piese (Lista 3, nr. 22–42). Numele tipului este prin asociație cu depozitul Banatski Krlovac din Vojvodina, din Serbia. Prezintă caracteristici de bază similare cu cele ale celturilor de tip Negrești, varianta Urovica, însă au ca particularitate ornamentarea fațetelor arcoidale cu nervuri verticale.

Similar celturilor de tip Plenița, acestea se încadrează în unul dintre cele mai timpurii tipuri de piese propriu-zis locale, apărute în baza tradițiilor est-carpatică (tipul Negrești), reprezentate de celturile de tip-varianta Urovica, care au preluat și ornamentul celturilor fără urechiușă de tradiție Vrbica, de la Dunărea de Jos (fig. 78–82, 91, 94).

Apariția primelor astfel de celturi în Banat are loc la sfârșitul fazei Br. D – începutul fazei Ha. A1 (depozitul Banatski Krlovac) (fig. 92), însă perioada de existență a acestora este încă nedefinită, deși din date indirecte reiese o posibilă predominare pe tot parcursul fazei Ha. B. Aceste celturi apar în Banat, după care se răspândesc parțial în Transilvania Centrală și, îndeosebi, la est de

³ Din punct de vedere tipologico-taxonomic, aceste celturi ar trebui catalogate drept variante de sine stătătoare ale tipului Negrești, însă luând în considerare localizarea diferită, dar și pentru a evita confuzia, autorul preferă ridicarea acestora la rangul de „tip”.

Carpați, în aria culturii cu ceramică canelată Chișinău-Corlăteni, de numite convențional de tip Sânești (fig. 72, 91, 94).

Capitolul VI, *Celturile – grupa E, sau de tip Țelna* (p. 111–113) este, alături de cel următor, cel mai scurt capitol al volumului. Acest tip, ce poartă numele depozitului omonim din Transilvania, este reprezentat de 40–50 de exemplare (Lista 4). Caracteristicile principale ale acestor celturi sunt similare cu cele ale tipurilor menționate mai sus, inclusiv de tip-varianta Aiud, însă au specific îngroșarea marginii gurii și a nervurilor orizontale (fig. 17E, 83–86). Acest tip de celturi reprezintă o variantă locală, apărută în baza tradițiilor est-carpaticе (tipul Negrești) reprezentate de celturile de tip Aiud, cu care are cele mai multe similitudini, atât în ceea ce privește indicii metrici, cât și proporțiile (fig. 85, 86).

Apariția și existența acestor celturi se încadrează în fazele Ha. B1–Ha. B3 (fig. 92). Producerea acestora era efectuată în cadrul centrelor metalurgice din Transilvania Centrală și erau destinate populației locale, dar înregistrează o largă răspândire și în bazinul Tisei și, izolat, la est de Carpați (fig. 83, 94).

În afară de tipurile deja amintite, categoriei celturilor cu urechiușă îi mai aparține, indirect, și alte variante apărute ca urmare a interacțiunilor tradițiilor est-carpaticе, reprezentate de piesele din Banat, și a celor de la Dunărea de Jos, reprezentate de piesele centrului metalurgic Vrbica.

Celturile de tip Corlate, denumite în baza unei descoperiri izolate din Oltenia, sunt puține ca număr, sunt neornamentate, una din fațete având formă arcoidală, cealaltă trapezoidală (fig. 54–58, 63–64, 91, 94).

Celturile de tip Liubcova, denumite în baza depozitului de la Liubcova-Țiglarie (jud. Caraș-Severin), numără zece exemplare. Dacă celturile de tip Corlate reprezintă stadiul intermediar de trecere de la fațetele arcoidale la cele trapezoidale, atunci acestea constituie rezultatul procesului înlocuirii fațetelor arcoidale cu cele trapezoidale. Acest tip de celturi are origine locală, este localizat în Banat și, numai izolat, în Transilvania Centrală, iar existența lor se întinde integral în faza Ha. A și, probabil, Ha. B (fig. 91–93).

Celturile de tip Jupalnic (după depozitul omonim de lângă Orșova), numără aproximativ 40 de piese (Lista 6). Aceste celturi, prevăzute cu o urechiușă, au fațetele în

formă trapezoidală, ornamentate cu nervuri verticale. Reprezintă piese de origine locală, probabil de tradiție est-carpatică, dar și cu influențe de la celturile fără urechiușă, de tip Vrbica (fig. 62–64).

Autorul propune o schemă tipologic-evolutivă a celturilor cu urechiușă și fațetele arcoidale și a derivatelor acestora cu fațetele trapezoidale (fig. 95).

În afară de tipurile caracterizate, categoriei de celturi cu o urechiușă și fețele arcoidale îi aparține și o serie de celturi, delimitate într-o grupă distinctă: grupa variațiilor izolate (Lista 5), dar care nu au analogii adecvate (fig. 87).

Capitolul de concluzii (p. 117–131) sistematizează anumite caracteristici ale evoluției celturilor cu fațetele arcoidale:

1. Caracterul relativ autonom al tradiției producerii acestor celturi față de procesele culturale; transformările culturale nu afectează procesul evoluției tipurilor de celturi, acestea fiind preluate de la o cultură la alta.

2. Interferențele diferitelor tradiții metalurgice se exprimă prin preluarea-transferul indicilor tehnico-morfologici și/sau a motivelor ornamentale.

3. *Efectul actualizării începutului*, legitate evidențiată în urma analizei indicilor metrici, se manifestă prin faptul că fiecare serie tipologică în faza incipientă este reprezentată de piese de dimensiuni mari, iar în faza finală, de piese cu indicii dimensionali în descreștere.

Volumul este încheiat de un sumar în limba engleză (p. 132–135) și unul în limba română (p. 136–139), care asigură o circulație mai largă volumului, chiar dacă a fost redactat în limba rusă; o anexă-catalog ce cuprinde șase liste cu celturile supuse analizei (p. 143–177); bibliografie (p. 178–181); abrevieri (p. 182); și 23 de planșe de bună calitate (p. 185–207).

Lucrarea este însoțită de numeroase grafice, tabele și hărți tematice, pe baza cărora autorul își argumentează teoriile. Un rol important acordă V. Dergačev analizei indicilor metrici din care au fost extrase numeroase și prețioase informații.

Micile greșeli de tipar și anumite repetiții, care puteau fi evitate, nu știrbesc din valoarea volumului, iar în final suntem convinși că acesta se va bucura de interes din partea comunității științifice.

CONSTANTIN SERGIU ENEA

BETTINA ZORN, ALEXANDRA HILGNER (eds.), *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*. International conference within the scope of the „Sino-German Project on Cultural Heritage Preservation” of the RZGM and the Shaanxi Provincial Institute of Archaeology, December 11th–12th 2008, RZGM – Tagungen, Band 9, Mainz, 2010, 248 p.

Lucrarea, a cărei recentă apariție îmi propun să o semnalez în rândurile care urmează, reunește între copertile sale dezbaterile unei conferințe internaționale desfășurată la sfârșitul lui 2008 la Mainz, având ca subiect de analiză vasele de sticlă și circulația lor de-a lungul faimosului Drum al Mătăsii. Dacă până acum studiul comerțului cu vase de sticlă se canaliza în special pe problematica circulației acestora în bazinul Mediteranean, iată că o nouă perspectivă poate fi conturată prin lărgirea considerabilă a orizontului de cercetare.

Primii pași în această direcție au fost făcuți odată cu publicarea descoperirilor de la Begram în Afghanistan¹, acolo unde misiunea arheologică franceză condusă de

¹ Vezi J. Hackin, *Recherches archéologiques à Begram*, Paris, 1939 sau studiile lui P. Hamelin, *Sur quelques verreries de Begram*, in *Cahiers de Byrsa*, 2, 1952, pp. 11–25, pl. I–VI; idem, *Matériaux pour servir à l'étude des verreries de Bégram*, in *Cahiers de Byrsa*, 3, 1953, pp. 121–127, pl. I–XIV; 4, 1954, p. 153–183, pl. XV–XLI.

Joseph Hackin a descoperit, în două încăperi ale unui complex de locuințe, un număr mare de vase de sticlă întregi sau fragmentare. Aceste piese reprezintă adevărate capodopere ale industriei vitrice antice fiind decorate fie prin tăiere, fie prin gravare, fie prin pictare a suprafeței exterioare. Între ele ies în evidență cele trei pahare conice cu decor pictat, care alături de cele două exemplare descoperite la Lübsow, în Pomerania² sunt unice până acum în peisajul descoperirilor de acest gen. Discuțiile generate de aceste piese sunt extrem de ample, în special în ceea ce privește arealul exact de proveniență sau datarea lor și, de aceea, nu voi insista în această privință (a se vedea și studiul lui Pierre Cambon, p. 81–91 în volumul de față). Însă plecând de aici, în ultimii ani studiile privind sticlăria antică din spațiul asiatic au început să ia amploare. Pe aceeași direcție cu volumul de față, se înscrie și recenta lucrare coordonată de Gan Fuxi, Robert Brill și Tyan Shouyun, având drept scop analiza descoperirilor vitrice în special în spațiul chinez, coreean sau japonez³. Privite în ansamblu, cele două lucrări se completează reciproc și sunt în măsură să ofere o primă imagine de ansamblu a descoperirilor de piese de sticlă din Europa și până în Extremul Orient.

Volumul este structurat pe trei mari părți, în funcție de criteriul geografic al zonei în discuție: Europa (p. 3–70), Asia centrală și de vest (p. 71–126) și Asia de est și sud-est (p. 127–246) și cuprinde o arie cronologică extrem de vastă, din secolul al III-lea a.C. până către secolul al XI-lea p.C.

Primul studiu, cel al lui Rupert Gebhard, intitulat *Celtic glass* (p. 3–13) are în vedere producția de obiecte de sticlă în atelierele secundare din zona central-europeană, sub influența marilor centre elenistice din jurul Mediteranei. Un accent deosebit este pus pe studiul brățărilor de sticlă și a distribuției acestora în spațiul geografic. După formă, decorație dar și după analiza chimică a pastei, autorul individualizează și discută răspândirea diverselor tipuri de brățări, între secolele III–I a.C.

Contribuția lui Sonngard Hartmann și Martin Grünewald – *The Late Antique Glass from Mayen (Germany): first results of chemical and archaeological studies* (p.15–28) analizează descoperirile de vase de sticlă provenite din cimitirul roman de la Mayen, localitate aflată cam la 100 de kilometri nord de Mainz. Dacă în secolul I p.C. vasele de sticlă erau importate din atelierele siro-palestiniene în special pentru a satisface cererea de astfel de produse pentru soldații din garnizoanele de pe Rin, odată cu secolele următoare crește semnificativ rolul producției locale astfel că, în secolul al IV-lea, majoritatea pieselor provin din ateliere locale precum cel de la Hambacher Forst. Analizele chimice vin în sprijinul unor asemenea ipoteze, dovedind că în antichitatea târzie vasele de sticlă erau produse în această zonă.

Următorul articol intitulat *Early Mediaeval window glass from Switzerland and a brief history of glass*

² F. Coarelli, *Su alcuni vetri dipinti scoperti nella Germania indipendente e sul commercio alessandrino in Occidente nei primi due secoli dell'Impero*, in *Archeologia classica*, XV, 1963, pp. 61–85, tav. VII–XIX.

³ G. Fuxi, R. Brill, T. Shouyun (eds.), *Ancient Glass research along the Silk Road*, Singapore, 2009.

production in Europe in the first millenium AD (p. 29–37), este semnat de Sophie Wolf și Cordula Kessler și tratează în principal problema sticlei colorate folosite pentru geamuri sau pentru vitralii. Analizele chimice ale compoziției pastei au pus în evidență faptul că, materia primă folosită în mai toată Europa apuseană pentru confecționarea vitraliilor era importată din estul Mediteranei, cel mai probabil din Levant.

Studiul lui Vujadin Ivanišević și Sonia Stamenković – „*Glass*” *Workshop from Caričin Grad (Iustiniana Prima)* (p. 39–52) pune în evidență existența unui atelier de prelucrare a sticlei descoperit în partea de sud-est a orașului. Fondat de către Justinian, orașul a avut o existență extrem de scurtă, fiind părăsit în urma invaziilor slave de la începutul secolului al VII-lea. Totuși, așezarea de la Caričin Grad rămâne unul dintre cele mai bine cercetate situri arheologice de epocă romană târzie din Balcani, iar descoperirea unui atelier de fabricare a sticlei, dovedită de resturile de zgură și cărămizi vitrificate se dovedește extrem de importantă pentru înțelegerea circulației acestor piese în zona Dunării mijlocii și inferioare, la începutul perioadei bizantine.

În completarea acestui articol vine și studiul lui Jörg Drauschke și Susanne Greiff, intitulat *Early Byzantine glass from Caričin Grad/Iustiniana Prima (Serbia): first results concerning the composition of raw glass chunks* (p. 53–67). Aici, autorii formulează primele concluzii privind materialul vitric descoperit la Caričin Grad⁴ punând accent pe analiza chimică a mostrelor provenite de acolo, ce se încadrează cronologic în intervalul 530–615 p.C.

În partea a doua a volumului, dedicată Asiei centrale și de vest, primul studiu îi aparține lui Daniel Keller – *Functional and Economic aspects of Late Sasanian and Early Islamic Glass from Kush, United Arab Emirates* (p. 71–80). Sunt prezentate o serie de observații privind tipurile de vase de sticlă descoperite la Kush, în estul Peninsulei Arabe. Acestea se încadrează stilistic în patru perioade ce se întind cronologic din secolul al V-lea până în secolul al XI-lea p.C. Majoritatea pieselor e reprezentată de vesela de masă (în special boluri din sticlă groasă) similară cu exemplarele descoperite în zona Mesopotamiei, de unde este posibil să fi provenit.

Studiul următor, semnat de Pierre Cambon – *The Begram Glasses from Afghanistan* (p. 81–91), ia în discuție problema originii și a cronologiei depozitului de veselă de sticlă descoperit la Begram, în Afghanistan, despre care am mai discutat la începutul acestei prezentări. Begram suscită și acum o vie fascinație în rândul arheologilor prin bogăția și varietatea materialului descoperit acolo⁵.

⁴ Pentru o analiză mai detaliată a materialului, vezi J. Drauschke, S. Greiff, *Chemical aspects of Byzantine Glass from Caričin Grad/Iustiniana Prima (Serbia)*, in, *Glass in Byzantium-Production, Usage, Analyses*, (eds. J. Drauschke, D. Keller), RGZM – Tagungen Band 8, Mainz, 2010, p. 25–46.

⁵ Vezi catalogul colecției intitulate *Afghanistan: les trésors retrouvés; Collections du Musée National de Kaboul*, Musée Guimet, Paris, 2006.

Thilo Rehren, Ana Osório și Abdulhamid Anarbaev propun un studiu intitulat *Some notes on Early Islamic Glass in Eastern Uzbekistan* (p. 93–103) în care sunt analizate descoperirile de la Akhsiket și Kuwa, în Valea Ferghana. Cercetările au pus în evidență asemănări puternice în ceea ce privește compoziția chimică dar și tipologia formelor vitrice descoperite în cele două așezări, lucru de altfel normal, cu atât mai mult cu cât în 2004 au fost descoperite la Akhsiket rămășițele unui cuptor de fabricare a sticlei ce probează ideea unei producții locale.

Contribuția lui Mohammadreza Riazi – *Glass along the Silk Road in the Near East from the Persian Empire to the Middle Ages* (p. 105–113), reprezintă o introducere sintetică la istoria sticlăriei din Orientul Apropiat de la invenția sa și până în secolul al IX-lea p.C. Sunt subliniate de asemenea și diversele contacte comerciale avute în special de Regatul Part cu Imperiul Roman, prin care produsele meșteșugărești romane dar și tehnicile de fabricație au putut circula până în zona Chinei sau Coreei actuale.

Un alt studiu interesant este cel semnat de Reza Vahidzadeh și Ghadir Afrund, intitulat *Technical diversity of Persian Glasses in the Early Islamic Period and the probable relations with China (Chemical Analysis of Glass findings from Rayy)* (p. 115–124). Accentul este pus pe analizele chimice ale pieselor provenite din centrul de la Rayy, oraș situat de-a lungul Drumului Mătăsii în inima Persiei, și care a jucat un rol important în timpul selgiucizilor. Au fost evidențiate două metode de producere a vaselor de sticlă, una comună celorlalte centre islamice din acest areal și una ce se apropie mai mult de China, având un conținut de potasiu mai ridicat. Astfel, acest nod comercial important din secolele IX–XII p.C. pare să fi desfășurat o vie activitate comercială, reflectată și prin diversitatea artefactelor descoperite aici.

Partea a treia a volumului, dedicată Asiei de est și sud-est se deschide cu studiul lui Brigitte Borell – *Trade and Glass Vessels along the Maritime Silk Road* (p. 127–142). Acesta este dedicat descoperirilor arheologice făcute de această dată de-a lungul rutelor maritime, între Marea Roșie, India și China. Comerțul maritim în primele secole ale erei noastre se caracterizează prin faptul că era extrem de segmentat, astfel că mărfurile aveau mai multe puncte de desfacere. Depozitele de sticlărie descoperite la Quseir al Qadim⁶ sau Berenike dovedesc spre exemplu că vasele considerate a fi produse de lux (precum bolurile cu coaste, marmorate) s-au răspândit până în sudul Indiei la Arikamedu⁷ și de acolo mai departe, spre China.

Următorul articol semnat de Karsten Brabänder și intitulat *Southeast Asia: Platform of Early Glass Trade* (p. 143–152) discută pe larg problema mărgelilor de sticlă colorată și a circulației acestora în zona Pacificului. Poziția geografică favorabilă a integrat această zonă într-un trafic comercial intens, încă din secolul al IV-lea a.C.,

⁶ Vezi C. Meyer, *Glass from Quseir-al-Qadim and the Indian Ocean Trade*, Chicago, 1992.

⁷ P. Francis Jr., *Beads and selected small finds from the 1989–92 excavation*, in *The Ancient Port of Arikamedu. New Excavations and Researches 1989–1992*, vol. II, (ed. V. Begley), Paris, 2004, p. 518–519.

fapt dovedit și de răspândirea acestor mărgelile până în nordul Africii. Pe baza descoperirilor arheologice se poate presupune că Asia de Sud-Est a fost un factor economic dinamic, fiind mai strâns legată de India decât, spre exemplu, China.

Susanne Greiff ne propune un nou articol în acest volum, după cel referitor la sticla de la Caričin Grad, axat tot pe analize chimice ale pastei vitrice, domeniu în care Domnia Sa este specialistă recunoscută. Astfel, în *Analyses of some Ancient Cambodian Glass Finds from Krek Village 10.8* (p. 153–162) autoarea analizează o serie de mărgelile și brățări de sticlă provenite din Cambodgia ce se pot data undeva în secolul al II-lea p.C.

Studiul lui Wang Xiaomeng – *On Glassware from Tombs of the Sui and Tang Dynasties* (p. 163–175) analizează descoperirile de vase de sticlă provenite din cinci morminte datate în epoca dinastică Sui-Tang (secolele VI–X p.C.). Dacă în epoca Sui și la începutul perioadei Tang, majoritatea sunt cupe de băut produse local, probabil după modelul celor din estul Imperiului Roman (vezi în special asemănările în ceea ce privește cupele cu picior) odată cu secolul al VII-lea încep să predomine ornamentele personale de tipul mărgelilor colorate, având variate forme și dimensiuni.

O scurtă intervenție este semnată de An Jiayao – *Glass Vessels of the Tang and the five dynasties found at Guangzhou* (p. 177–182), în care sunt analizate sumar o serie de descoperiri provenind din lumea arabă a secolelor VII–X p.C., ajunse în portul de la Guangzhou, urmând probabil ruta comercială a Drumului Mătăsii.

Jiang Jie în articolul intitulat *Glass: Top Quality Works in the Silk Road Trade* (p. 183–189) prezintă un catalog de 20 de exponate întregi provenite din Palatul Subteran din Templul Famen. Majoritatea pieselor sunt de factură islamică fiind aduse probabil ca daruri de către emisarii străini. Piese se remarcă prin finețea lucrăturii și a decorației constituind un model pentru meșterii chinezi ce au preluat, adaptat și dezvoltat noile tehnici.

Un alt articol al lui Yu Zhiyong – *Some thoughts on Glass Finds in the Tarim Oasis from the past ten years* (p. 191–202) prezintă o serie de descoperiri făcute în nord-vestul Chinei, în provincia Xinjiang, constând în marea lor majoritate din mărgelile de sticlă descoperite în morminte.

Tot de mărgelile dar de această dată de analiza lor se ocupă și Lin Yixian în studiul *A Scientific Study of Glass Finds from the Niva Oasis* (p. 203–210). Eșantionul a fost reprezentat de 103 mărgelile ce au pus în evidență un areal de proveniență extrem de divers, de la Bazinul Mediteranean până la zonele central-asiatice.

Următoarele două articole, cel al lui Insook Lee – *Early Glass in Korean Tombs – Cultural Context* (p. 211–220) și studiul colectiv semnat de James Lankton, Bernard Gratuze, Gyu-Ho Kim, Laurie Dussubieux și același Insook Lee, intitulat *Silk Road glass in ancient Korea: the contribution of chemical compositional analysis* (p. 221–237) ne poartă mai departe spre est în Peninsula Coreeană. Descoperirile funerare din provincia Gyeongju date începând cu secolul al V-lea p.C. ne apar a fi similare, atât ca formă cât și ca decorație, cu vasele produse în zona siro-palestiniană în perioada romană târzie (vezi spre exemplu p. 215 – fig.3 și 4). Chiar dacă

nu poate fi vorba despre importuri directe, totuși măcar tehnicile de producție și decorative s-au transmis până aici din zona Mediteranei. Analizele chimice efectuate pe aceleași mostre pun în evidență faptul că avem de-a face cu piese lucrate local. Așadar, la ce nivel a avut loc interacțiunea cu vestul rămâne o problemă la care cercetările viitoare trebuie să ofere un răspuns.

În fine, ultimul studiu îi aparține lui Takashi Taniichi și se intitulează *Sasanian and Post-Sasanian Plant Ash Glass Vessels delivered to Japan* (p. 239–246). Acesta are în vedere în special câteva boluri hemisferice cu decor tăiat în relief descoperite în Japonia și considerate a fi importuri arabe aduse prin China.

La capătul acestei lungi prezentări pot fi desprinse o serie de observații generale legate de tematica volumului dar și de manierele de abordare utilizate. În primul rând nu pot să nu remarc că majoritatea articolelor își argumentează observațiile și cu analize chimice ale pastei

vitrice. Consider că această metodă reprezintă viitorul în ceea ce privește studiul sticlăriei antice și nu numai, iar corecta interpretare a rezultatelor obținute poate aduce interpretări noi și originale la ceea ce știm până acum legat de obiectele vitrice. Așa cum subliniam încă de la început, ideea de a extinde câmpul cercetărilor în afara granițelor Imperiului Roman mi se pare mai mult decât bine venită. Vom putea astfel înțelege mai bine dinamica generală a comerțului cu vase de sticlă pe o arie teritorială și cronologică mult mai largă, încercând să observăm de unde au venit influențele, cum s-au transmis și care au fost factorii de inovație care s-au adăugat.

În sfârșit mai trebuie menționată și calitatea deosebită a volumului, a ilustrațiilor și a planșelor, ce sporesc și mai mult valoarea acestei lucrări.

SEVER-PETRU BOȚAN

CONSTANTIN BĂJENARU, *Minor fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2010, 357 p.

Lucrarea, bazată pe teza de doctorat susținută la Universitatea București în anul 2007, este structurată pe mai multe capitole.

În *Introducere* (p. 9–11), este prezentat un scurt istoric al cercetărilor problemei, insistându-se pe clasificările fortificațiilor, pe baza funcționalității, poziției geografice sau dimensiunilor acestora, fiind amintiți în acest sens M. Biernacka-Lubanska (pentru teritoriul actual al Bulgariei), S. Torbatov (pentru provincia Scythia), V. Dinčev (pentru diocezele Thracia și Dacia), R. Brulet (pentru nordul Galliei) și D. Pringle (pentru nordul Africii).

Al doilea capitol, *Diocezele Thracia și Dacia: organizarea administrativă și militară* (p. 13–24), debutează cu prezentarea organizărilor succesive ale teritoriului în discuție, de la Aurelian la Justinian. Urmează apoi prezentarea provinciilor și a orașelor (pentru fiecare provincie în parte) celor două dioceze, menționate în izvoarele literare antice (Hierocles, Procopius din Caesarea, Teophilact Simocatta, *Notitia Episcopatum*) și a unităților militare staționate aici (izvorul principal constituindu-l *Notitia Episcopatum*).

Următorul capitol, *Drumuri și fortificații în diocezele Thracia și Dacia* (p. 25–49) cuprinde trei subcapitole.

Drumurile sunt clasificate în patru categorii:

1. *viae militares* – drumul de-a lungul Dunării (de la Singidunum la Ad Stoma) și cele două drumuri strategice trans-balcanice (vechea *Via Egnatia*, de pe coasta adriatică până la Perinhhos și „drumul imperial” de la Viminacium la Constantinopolis);

2. drumuri de coastă – cele două drumuri de-a lungul țărmurilor mărilor Adriatică și Neagră;

3. drumuri interprovinciale;

4. *semitae* – drumuri provinciale și regionale.

Fortificații – surse literare și epigrafice se referă la eforturile constructive, pe etape cronologice (perioada de după invaziile gotice de la mijlocul secolului III și cele cuprinse între domniile împăraților Dioclețian și Valens, Theodosius I și Zenon, Anastasius și Justinian.

În *Fortificații – surse arheologice*, sunt descrise fortificațiile de mari dimensiuni (de peste 5 ha) și cele de dimensiuni medii (cu suprafața cuprinsă între 1 și 5 ha).

Al patrulea capitol, *Fortificații minore în timpul Imperiului târziu* (p. 51–91), debutează cu probleme de *terminologie*. După menționarea termenilor întâlniți de G. Forni în sursele literare și epigrafice, C. Băjenaru clasifică fortificațiile minore în patru categorii:

1. turnuri (*turres/pyrgos/phourion*) – cele mai mici fortificații, cu dimensiunile de la 3 x 3 m la 10 x 10 m;

2. fortificații de tip *burgus* (*burgus/pyrgos/centenarium*) – cuprind „turnurile cu dimensiuni mai mari de 10 x 10 m; suprafața acestora fiind cuprinsă între 0,01 și 0,05 ha;

3. fortificații de tip *quadriburgium* (*tetrapyrgia/quadriburgium/praesidium/centenarium/castra/castellum/phourion*) – fortificații rectangulare, cu turnuri la colțuri, având suprafața cuprinsă între 0,05 și 0,4 ha;

4. fortificații de tip *castellum* de mici dimensiuni (*praesidium/centenarium/castra/castellum/phourion*) – a căror suprafață e cuprinsă între 0,4 și 1 ha.

În următorul subcapitol, *Origini elenistice și romane timpurii*, autorul prezintă dovezi epigrafice (atestarea unor toponime care conțin termenul *turris* sau *pyrgos*) și arheologice legate de fortificații minore în epocile respective.

În *Dovezi regionale* sunt inventariate 170 de fortificații minore din afara celor două dioceze, fiind ordonate pe zone ale Imperiului (provinciile occidentale, sudul Balcanilor, provinciile estice și Africa) și pe tipuri.

Capitolul al cincilea, *Fortificații minore în diocezele Thracia și Dacia* (p. 93–181) conține un repertoriu și o tipologie mai detaliată.

Cele 108 fortificații sunt ordonate pe zone (*limes*-ul danubian, țărmul Mării Negre, interiorul provinciilor) apoi pe provincii. Informația diferă de la o fortificație la alta, în funcție de stadiul cercetării. În cazul celor cercetate sistematic, informația este structurată astfel: menționarea în izvoare antice (firește, la fortificațiile de o anumită

însemnătate), elemente anterioare, arhitectură, construcții intramurane, stratigrafie, material arheologic, monede, cronologie, bibliografie. După părerea noastră, *burgus*-ul de la Babadag – Topraichioi trebuia încadrat la fortificații de coastă iar *quadriburgium*-ul de la Traian la cele din interiorul provinciilor.

Tipologia nuanțată întocmită de C. Băjenaru ține cont de suprafață, de planimetrie și de context arheologic.

Turnurile sunt clasificate după suprafață în mici (sub 10 mp), medii (15–30 mp) și mari (35–50 mp), iar după rezultatele oferite de cercetările arheologice în turnuri de epocă romană timpurie reutilizate în cea romană târzie și turnuri construite începând cu secolul IV. Ultima clasificare nu prezintă o relevanță prea mare, deoarece puține turnuri au fost cercetate arheologic.

Fortificațiile de tip *burgus* sunt împărțite în *burgi* simpli (turnuri mari), *burgi* cu un turn de colț interior, *burgi* cu un turn mare pe mijlocul uneia dintre laturi, *burgi* cu *tetrapylon* (cu piloni în formă de „L” și șanț de apărare, cu piloni rectangulari și zid exterior) și *burgi* cu spațiul interior divizat.

Quadriburgia sunt incluse în tipul standard (cu patru turnuri de colț și poartă simplă) sau în cel cu turnuri-poartă. La această categorie, autorul insistă mai mult pe tipologia turnurilor (rectangulare, circulare, pentagonale etc.).

Castella sunt clasificate în rectangulare, poligonale (autorul referindu-se, de fapt, la cele cu mai mult de patru laturi) și triunghiulare.

Lucrarea mai cuprinde *Concluzii* (p. 183–186), *Lista abrevierilor* (p. 187–190), *Bibliografia* (p. 191–216), *Lista ilustrației* (p. 217–229) și *Ilustrația* (p. 231–357). Ilustrația conține două hărți, urmate de planuri și detalii ale fortificațiilor, ordonate mai întâi după criteriul geografic (de pe *limes*-ul danubian, de pe țărmul maritim și din interiorul provinciilor) apoi după cel tipologic (turnuri, *burgi*, *quadriburgia*, *castella*).

Cu toate micile imperfecțiuni, lucrarea *Minor fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian*, este indispensabilă studiului arhitecturii militare în perioada romană și bizantină timpurie în această regiune.

DOREL PARASCHIV

GABRIEL CUSTUREA, GABRIEL TALMAȚCHI, *Repertoriul tezaurilor monetare din Dobrogea*, Bibliotheca Tomitana VII, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Editura Ex Ponto, Constanța, 2011, 417 p. + XXIX hărți

În ultimii ani, au fost inițiate mai multe serii de publicații dedicate materialului numismatic descoperit în România (atât legate de tezaure, cât și de piesele izolate). Una din aceste inițiative aparține specialiștilor constănțeni; din seria *Coin hoards of Dobrudja*, anunțată a avea cinci volume, a apărut unul (Gabriel Custurea, Mihai Dima, Gabriel Talmațchi, Ana-Maria Velter with the contribution of Gheorghe Papuc and Ionel Matei, *Coin hoards of Dobrudja I*, Editura Ex Ponto, Constanța 2007).

Lucrarea de față își propune repertorierea tuturor tezaurilor monetare descoperite în Dobrogea (inclusiv în partea bulgărească a acesteia), datate până la începutul sec. XIX. Aceasta este structurată astfel: *Abrevieri* (p. 5–12), *Cuvânt-înainte* (p. 13–15), *Introducere* (p. 21–29), *Comentariu numismatic* (p. 41–80), *Repertoriul tezaurilor* (p. 121–397), *Addenda* (p. 399–402), *Index* (p. 403–417), la care se adaugă 29 de hărți. Cuvântul înainte, introducerea și comentariul numismatic sunt traduse și în engleză (p. 17–20, 31–39, respectiv 81–120).

În *Cuvânt-înainte*, autorii subliniază importanța Dobrogei din punct de vedere istoric și numismatic; la cel de-al doilea aspect, este remarcat faptul că în provincie s-au emis monede grecești autonome și coloniale, getice, scitice, bizantine, genovezo-tătare și ale conducătorilor de formațiuni statale medievale.

În *Introducere* este prezentat un scurt istoric al constituirii colecției numismatice a muzeului constănțean, urmat de o prezentare a legislației cu privire la protejarea patrimoniului arheologic, apoi a specialiștilor care, de-a lungul timpului, au avut preocupări legate de numismatica dobrogeană.

În *Comentariu numismatic*, autorii enumără informațiile pe care le aduce cercetarea tezaurilor; în lipsa altor date, tezaurele pot fi principalul element în interpretarea unor evenimente istorice. După aceste considerații, sunt prezentate clasificările tezaurilor, clasificări realizate de Ph. Grierson, C. Morrisson, T. Hackens și V. Mihăilescu-Bîrliba. Cea mai mare parte a capitolului este dedicată prezentării tezaurilor pe etape cronologice, de la cele de semnă premonetare emise de coloniile milesiene vest-pontice (vârfuri de săgeți) până la cele date la începutul sec. XIX.

Comentariul este urmat de 29 de hărți, pe care sunt marcate tezaurele de secvențe cronologice (orizonturile).

Partea cea mai consistentă a lucrării o constituie, firesc, *Repertoriul tezaurilor*. Sunt repertoriate aproape 600 de tezaure, marea majoritate a acestora având cunoscut locul de descoperire (este vorba de 190 de localități). Tezaurele sunt ordonate pe localități, în ordine alfabetică, unde e cazul precizându-se și toponimul antic. Dacă din aceeași localitate provin mai multe tezaure, acestea sunt prezentate în ordinea descoperirii. Informațiile diferă, de la un tezaur la altul. Cele mai complete conțin anul descoperirii, contextul, numărul de piese, perioada îngropării, locul în care se păstrează în prezent tezaurul, referințele bibliografice și lista emitenților. Tezaurele inedite (inclusiv cele aflate în colecțiile muzeului constănțean) nu conțin lista emitenților; probabil se așteaptă publicarea separată a acestora.

Indicii ar fi avut o utilitate mai mare dacă ar fost împărțiți în etape cronologice, tipuri de tezaure, monetării etc.

Repertoriul tezaurilor monetare din Dobrogea reprezintă un instrument de lucru necesar tuturor arheologilor și istoricilor preocupați de perioadele tratate în lucrare.

DOREL PARASCHIV

GABRIEL TALMAȚCHI, *Semne monetare din aria de vest și nord-vest a Pontului Euxin. De la simbol la comerț*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2010, 292 p.

Lucrarea debutează cu o *Prefață* semnată de Virgil Mihăilescu-Bîrliba (p. 7–8), text în care este prezentată pe scurt lucrarea, insistându-se asupra analizei metrologice și a simbolurilor și literelor de pe aceste artefacte.

În primul capitol, *Despre instrumentele de măsurare a valorii produselor destinate schimbului anterioare apariției monedei (de la troc la diverse unități de măsură)* (p. 9–14), sunt enumerate, cronologic, etapele schimbului, de la troc până la apariția unor etaloane mai elaborate de măsurare a valorii produselor – obiectele „cu aripioare”, foițele de bronz pliate, „monedele” în formă de arc scitic, topoarele miniaturale din argint. În privința primelor piese, avem rezerve în a le încadra în categoria „semnelor premonetare”, deoarece în unele contexte acestea au apărut împreună cu vârfuri de săgeți de luptă. Obiectele „cu aripioare” pot fi „accesorii” ale săgeților.

Al doilea capitol, *Centre emitente și contextul economico-comercial al producerii semnelor monetare* (p. 15–33), tratează, succint, colonizarea greacă în vestul Pontului Euxin și raporturile dintre greci și autohtoni; coloniile milesiene (Histria, Orgame, Tomis) sunt tratate separat. Autorul consideră că, în actualul stadiu al cercetărilor, printre centrele producătoare de semne monetare pot fi enumerate Histria, Olbia, Appolonia, Kerkinitis, unora dintre acestea putându-le fi atribuite anumite tipuri de piese, *fără un suport demonstrativ convingător sau chiar în lipsa sa*. G. Talmațchi amintește, printre posibilitățile emitenței și orașele Odessos, Orgame și Tomis. Semnele monetare au fost utilizate atât în interiorul comunităților ionice, cât și în cadrul schimburilor dintre greci și populațiile din jur.

Capitolul al treilea, *Tipologia semnelor monetare* (p. 35–43), debutează cu descrierea procesului tehnologic de realizare a acestor artefacte. Ca surse de materie primă, sunt date zăcămintele din Bazinul Donetk (zonă în care sunt atestate cuptoare de topire a cuprului, metalul ajungând, pe calea apei, la Berezan și Olbia) și cele din apropiere de Appolonia Pontica (exploatate înainte de fondarea coloniilor). În ceea ce privește zăcămintele din nordul Dobrogei (Altân Tepe și Somova), acestea nu puteau fi exploatate cu tehnologia cunoscută în antichitate. Semnele monetare se realizau prin turnare în tipare de către meșteri specializați, sub supravegherea autorităților locale. Produsul finit depindea de calitatea tiparului și, implicit, de dexteritatea realizatorului; din acest motiv, piese emise de aceeași autoritate în același timp, pot fi încadrate diferit din punct de vedere tipologic.

Vârfurile de săgeți sunt clasificate în două tipuri principale, fiecare cu mai multe subtipuri, autorul adoptând tipologia stabilită de M. Mănușu-Adameșteanu pentru tezaurul de la Vișina. În primul tip sunt incluse piesele în formă de frunză de laur sau de salcie cu nervură mediană (G. Talmațchi susținând că e vorba de frunza de măsline) iar în cel de-al doilea, vârfurile de săgeți de luptă modificate pentru a căpăta valoare monetară.

În privința delfinașilor olbieni, după enumerarea tipologiilor realizate în ultima jumătate de secol, autorul

susține că descoperirea, în insula Berezan, a unui tezaur ce conținea exemplare din toate tipurile cunoscute, *anulează toate încercările de până acum de ordonare după forma exterioară și greutatea pieselor*.

În următorul capitol, *Metrologia semnelor monetare* (p. 45–54), după trecerea în revistă a preocupărilor anterioare, autorul ajunge la concluzia că este greu de stabilit dacă aceste artefacte erau raportate la sistemele ponderale ale vremii. La acest aspect, trebuie amintită descoperirea unui pond ce are pe una din fețe imaginea unui vârf de săgeată. Există diferențe de greutate foarte mari în cadrul aceluiași tip monetar și chiar al pieselor din același tezaur. Vârfurile de săgeți din tezaure au o greutate medie cuprinsă între 3 și 5 g. Greutatea medie a delfinașilor olbieni e de cca 2 g, aceasta variind de la 0,62 la 103,15 g, motiv pentru care G. Talmațchi susține că *valoarea acestor piese probabil că nu era importantă individual, ci mai multe exemplare însumau o anumită valoare, ca etalon de schimb pentru o anumită marfă*.

În capitolul al cincilea, *Cronologia semnelor monetare* (p. 55–62), după amintirea preocupărilor începând cu anii '30 ai secolului trecut, autorul, ținând cont de contextele arheologice și de vasele în care au fost descoperite unele tezaure, datează vârfurile de săgeți în secolul VI a.C., acestea fiind menținute în uz și în secolul următor, în paralel cu monedele histriene „cu roata”. În ceea ce privește delfinașii olbieni, majoritatea specialiștilor îi plasează între secolul VI și începutul secolului IV a.C.

În următorul capitol, *Semne și simboluri prezente pe semnele monetare* (p. 63–68) sunt tratate, în cazul vârfurilor de săgeți, litera A (pe una sau pe ambele fețe), *ancora* (într-un caz, împreună cu antroponimul KAAI...) – atribuite Appoloniei Pontica, *bradul în relief* (pe una sau pe ambele fețe), *secură, roata cu patru spițe* – atribuită Histriei datorită prezenței acestora pe primele monede ale cetății milesiene și un *decor trapezoidal*. Unii delfinași olbieni prezintă asocieri de litere, probabil prescurtări ale numelor unor magistrați (APIX, APIXO, ΘY).

În al șaptelea capitol, *Răspândirea semnelor monetare în chora polisurilor și în alte areale geografice*, acest aspect este tratat pe tipuri „monetare”.

Vârfurile de săgeți sunt atestate pe o suprafață vastă, din Crimeea până în Munții Rodopi, cu precădere însă în teritoriile rurale și în ariile de influență ale coloniilor, în unele centre getice cunoscute; descoperirile izolate în afara acestor areale ar putea indica rute utilizate de negustorii greci. Autorul menționează „cu surprindere” un vârf de săgeată descoperit pe Valea Budureasca (singurul de la nord de Dunăre). Considerăm că aceste artefacte nu au fost, în toate cazurile, „remarcate”; menționăm, în acest sens, un vârf de săgeată în formă de frunză de salcie, cu nervură mediană, redescoperit la mai multe decenii după efectuarea cercetărilor arheologice de la Căbești, județul Bacău (I. Vasiliu, *Un semn premonetar în formă de vârf de săgeată de la Căbești (jud. Bacău)*, in *Peuce* S.N. 8, 2010, p. 79–86).

Delfinașii olbieni sunt atestați în special în *chora* orașului din nord-vestul Mării Negre; la vest de Bug prezența acestora e sporadică. În Dobrogea, delfinașii sunt atestați în special în teritoriul histrian, ajungând în așezările getice fie direct prin intermediul negustorilor olbieni, fie prin intermediarii histrieni.

O piesă dintr-un tezaur descoperit pe malul lacului Golovița (între Vișina și Sinoe) au nouă (cum apar în pl. 65 și nu opt, descrise în text, la p. 80 și 88), iar dintr-unul de la Corbu sunt atribuite coloniei Kerkinitis. Aceste obiecte au formă de vârf de săgeată triunghiular și greutatea foarte redusă (1–2 g).

În ultimul capitol, *Repertoriul descoperirilor izolate și al tezaurilor compuse din semne monetare* (p. 81–100), sunt prezentate 26 de tezaure de vârfuri de săgeți „comune”, alte două astfel de tezaure care conțin câte un delfinaș olbian, respectiv o piesă emisă de Kerkinitis, trei tezaure de delfinași olbieni, unul de vârfuri de săgeți de Kerkinitis și 56 de descoperiri izolate (50 cu vârfuri de săgeți „comune” și șase cu delfinași olbieni). În legătură

cu ultima categorie, trebuie menționat un delfinaș din argint descoperit la Târgșor, singurul semn monetar din acest metal. În ceea ce privește piesele de la Sinoe (p. 100), considerăm că cei opt delfinași au făcut parte dintr-un tezaur, aceasta cu atât mai mult cu cât descoperirea e fortuită. De asemenea, îi atragem atenția autorului că antica Orgame se află pe raza comunei Jurilovca, nu Murighiol (p. 94).

Concluziile (p. 101–104), rezumatul în limba engleză (p. 105–121), explicația figurilor (p. 122–126), abrevierile (p. 127–130), bibliografia (p. 131–152), anexele – 39 de tabele referitoare la greutatea pieselor și 92 de diagrame (p. 153–220) și planșele, de bună calitate, tipărite pe hârtie cretată (p. 221–292) întregesc lucrarea.

Deși multe din problemele legate de semnele monetare în aria vest- și nord-vest-pontică nu au putut fi rezolvate, lucrarea lui G. Talmațchi acoperă un gol în istoriografia românească.

DOREL PARASCHIV

S. FILIPOVA, I. PROKOPOV, E. PAUNOV, *The Numismatic Collection of the Regional Historical Museum at Kyustendil (ancient Ulpia Pautalia). Part I: Greek, Macedonian, Thracian, Roman Republican and Provincial coins*, Coin Collections and Coin Hoards from Bulgaria II, Provias Ltd., Sofia, 2009 (translation: N. Bodurova, S. Filipova, E. Paunov), 131 pp.

Publicarea sistematică a descoperirilor monetare din Bulgaria beneficiază de o tradiție îndelungată, la care au contribuit, de-a lungul timpului, specialiști renumiți, precum N. Mouchmov, Th. Gerassimov sau J. Youroukova. În ultimele două decenii, cercetarea numismatică de la sudul Dunării s-a remarcat printr-o serie de proiecte consistente, de natură diversă, în care sunt implicate, deopotrivă, instituții publice și private. Lucrarea de față aparține unui astfel de proiect – *Coin Collections and Coin and Coin Hoards from Bulgaria* (abr. CCCHBulg), inițiat încă de la începutul anilor 1990 de către I. Prokopov¹. În forma lui actuală, acesta este de dată recentă și beneficiază de implicarea unei ample echipe de specialiști în domeniul numismaticii grecești și romane. Se urmărește publicarea sistematică a colecțiilor de monede antice aflate în principalele muzee de pe teritoriul Bulgariei. Se dorește ca editarea acestora să respecte standardele actuale ale cercetării numismatice, atât în ceea ce privește conținutul, cât și forma aleasă (text în limba engleză, ilustrație digitală pentru fiecare monedă)². Toate aceste exigențe par să fie îndeplinite în primele trei volume care au apărut până în acest moment³. Potrivit

intențiilor autorilor, se prognozează finalizarea altor trei, în perioada imediat următoare⁴.

Lucrarea recenzată reprezintă cel de-al doilea volum din cadrul seriei. Acesta conține doar o parte din monedele antice aflate în colecția numismatică a muzeului regional din Kyustendil. Este vorba despre monedele grecești, tracice, macedonene, romane republicane și romane provinciale. Se intenționează includerea restului pieselor antice – tezaurul

Coins and Coin Hoards V–I c. BC, CCCHBulg I, Part I, p. 7–67; G. Dzanev, I. Prokopov, *The numismatic collection of the Historical Museum Razgrad (ancient Abritus). Coin Hoards and Coins from II – I c. BC*, CCCHBulg I, Part II, p. 69–103, Provias Ltd., Sofia, 2007, 104 p.; S. Filipova, I. Prokopov, E. Paunov, *The numismatic collection of the Regional Historical Museum at Kyustendil (ancient Ulpia Pautalia). Part I: Greek, Macedonian, Thracian, Roman Republican and Provincial coins*, CCCHBulg II, Provias Ltd., Sofia, 2009, 131 p.; I. Prokopov, S. Filipova, E. Paunov, A. Tenchova, N. Boyadjiev, *The Numismatic Collection of the Regional Historical Museum at Smolyan (Central Rhodopes). Coins from the 5th century BC to 6th century AD*, CCCHBulg III, Provias Ltd., Sofia, 2009, 224 p.

⁴ I. Prokopov, S. Filipova, E. Paunov, S. Ignatova, *Numismatic Collection of the Regional Historical Museum Pazardjik (ancient Bessapara)*, CCCHBulg IV (forthcoming 2010); N. Torbov, E. Paunov, I. Prokopov, *Numismatic Collection of the Regional Historical Museum Vratza. Part I*, CCCHBulg V (forthcoming 2011); I. Prokopov, S. Filipova, E. Paunov, M. Andonova, *Numismatic Collection of the Regional Historical Museum at Blagoevgrad (Pirin Macedonia)*, CCCHBulg VI (forthcoming 2012). Informațiile respective sunt preluate după E. Paunov, I. Prokopov, S. Filipova, op. cit. (n. 2), p. 2050.

¹ I. Prokopov, *Numizmatichna kolektsiia na Smolianskiia muzei: V v. pr.n.e.–VI v / Numismatic Collection of Historical Museum – Smoljan: V. b.c.–VI*, Sofia, Izd-vo „Sida”, 1991.

² E. Paunov, I. Prokopov, S. Filipova, *Re-discovering Coins: Publication of The Numismatic Collections in Bulgarian Museums – A New Project*, în *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress, Glasgow, 31 August–4 September 2009* (ed. N. Holmes), Spink & Son Ltd., London, 2011, p. 2047.

³ R. Gushterakliev, I. Prokopov, *The numismatic collection of the Historical Museum Lovech (ancient Melta)*.

de la Rezhantsi și emisiunile romane imperiale – într-un volum separat. Tomul conține o introducere (p. 7–15), o listă a abrevierilor (p. 16–18), o hartă a regiunii Kyustendil (p. 19) și un Catalog al monedelor (p. 20–131).

Partea introductivă este destul de consistentă și conține numeroase informații care se vor dovedi foarte utile în utilizarea efectivă a Catalogului. Se trasează caracteristicile geografice ale zonei și se încearcă schițarea principalelor repere ale evoluției istorice a acesteia. În epoca fierului, la Kyustendil a fost identificată o așezare a tribului tracic Dentheleti, a cărui autoritate se întindea în întreaga regiune. După cucerirea romană aceasta capătă statut urban, abia în vremea lui Traian (*Ulpia Pautalia*) teritoriul civic al orașului extinzându-se până în secolul al III-lea. Este relevant faptul că aici a funcționat o monetărie provincială, de la Antoninus Pius până la Caracalla. Reconstituirea tabloului circulației monetare are la bază numeroasele descoperiri numismatice făcute de-a lungul timpului, în regiunea Kyustendil. Prezentarea acestora se realizează într-o formă succintă, pe etape cronologice și tipuri de descoperiri, fiind însoțită de reperele bibliografice necesare. Un rol foarte important îl ocupă tezaurele, care sunt bine documentate. Perioada cea mai bine reprezentată este aceea a secolelor IV–III a.C., căreia îi aparțin și acumulările de mari dimensiuni de la Dupnitsa și Rezhantsi. Primul depozit conținea peste 3000 de tetraoboli de la *Histiaia (Euboia)*, iar cel de-al doilea cuprindea, inițial, peste 82 de kg de monede elenistice timpurii, din aur și din argint. În ambele cazuri, cea mai mare parte a monedelor și, implicit, a informației numismatice a dispărut, puținele piese recuperate fiind împrăștiate în colecțiile diferitelor muzee din Bulgaria. Într-un plan secundar sunt lăsate descoperirile izolate, foarte importante în reconstituirea numerarului circulant în epocă. Din păcate, despre acestea ni se oferă doar câteva date lacunare.

În lista abrevierilor sunt incluse, în special, titluri de cataloage de colecție și determinatoare numismatice. Suportul cartografic este destul de restrâns, limitându-se la o singură hartă generală, a Bulgariei, pe care este marcat districtul administrativ Kyustendil. Nucleul lucrării îl reprezintă Catalogul monedelor. Acesta este realizat într-o manieră bine-cunoscută, specifică lucrărilor din seria *Sylloge Nummorum Graecorum*. Prezentarea pieselor este una detaliată și conține date metrologice, numere de inventar, descriere (legendă, imagine) și identificare (emitent, nominal și catalog). Majoritatea acestora sunt ilustrate în pagina alăturată, calitatea fotografiilor, în alb și negru fiind una deosebită. În Catalog sunt înregistrate 819 monede, împărțite în patru categorii: cele din perioada greacă și elenistică (p. 20–43), din perioada romană republicană (p. 44–47), emisiunile romane provinciale (p. 48–87) și tezaurele (p. 88–131).

Prima dintre ele este cea mai eterogenă și conține o diversitate impresionantă de emitenți și nominaluri, care se eșalonează pe parcursul a cinci secole. Piesele sunt organizate pe criterii geografice, iar în interiorul fiecărui spațiu există o ordine cronologică. Am întocmit o listă succintă a unităților geografice prezente: *Attica, Euboia, Asia Minor, Illyria, Thracia* și *Macedonia*. De departe, grupul macedonean este cel mai bine reprezentat, prin

122 de exemplare. În interiorul acestuia, ponderea semnificativă o au piesele de argint și de bronz ale regilor macedoneni (de la Filip al II-lea până la Perseus) și emisiunile autonome ale orașelor (sec. II–I a.C.). Se remarcă numărul mare de imitații barbare (celtice), realizate după aceste două categorii. Dintre monedele bătute în zona Thraciei, se impun, cantitativ, cele ale Insulei *Thasos*. Atrage atenția un lot consistent și unitar de tetraoboli (23 ex.) de la *Histiaia (Euboia)*. Din tot acest grup greco-elenistic se cunosc informații doar despre proveniența unei singure monede, de la Augustus (nr. 191 în Catalog). Denarii republicani (26 ex.) figurează în cea de-a doua secțiune, cu mențiunea „piese izolate”, dar nu există niciun fel de date despre locul descoperirii lor.

Emisiunile romane provinciale, înregistrate în cea de-a treia categorie, sunt numeroase (229 ex.). Aria lor de proveniență se restrânge, cu puține excepții, la zona Peninsulei Balcanice. Au întâietate piesele din monetăria locală – 90 ex., din care jumătate aparțin Faustinei II, dar sunt bine reprezentate și alte centre învecinate, precum: *Serdica* – 39 ex., *Viminacium* – 38 ex. sau *Philippopolis* – 30 ex. Probabil că, și în acest caz, circulația acestor categorii de emisiuni (provinciale), urmează criteriul proximității geografice, situație frecvent întâlnită în lumea romană. Din afara Balcanilor apar doar piese de la *Nicaea (Bithiniae)* (9 ex.), date, majoritatea, în timpul domniilor lui Severus Alexander și Gordianus III. Există încă discuții cu privire la prezența lor, în număr considerabil, în acest areal, mai ales în această perioadă. Pentru identificarea monedelor din Dacia și a celor de la *Viminacium* ar fi fost mai potrivită folosirea lucrării lui Ferenc Martin (*Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Budapesta-Bonn, 1992). Mai mult de o treime dintre emisiunile provinciale (77 ex.) au fost aflate în săpăturile arheologice sistematice efectuate, de-a lungul mai multor campanii, în așezarea de la *Pautalia* și în *territorium*-ul ei (majoritatea publicate, anterior, de către S. Filipova). În acest caz ar fi fost foarte util un plan arheologic al sitului sau o hartă a regiunii, pe care, eventual, să fie marcate descoperirile monetare.

Principalele probleme pe care le ridică cele trei grupe cronologice de piese, expuse succint, se referă la tipul descoperirii și la originea acestora. Numărul monedelor cu proveniență sigură, arheologică este foarte mic (doar 79 ex.). În afara acestora și a denarilor republicani nu știm dacă ele reprezintă tezaure sau descoperiri izolate sau unde au fost găsite. În general, colecțiile muzeelor locale sunt constituite pe calea donațiilor, achizițiilor și săpăturilor, din piesele descoperite în regiunea respectivă⁵. Dar nu întotdeauna se respectă o astfel de regulă, căci colecțiile pot oferi multe surprize, așa cum vom vedea și în cazul tezaurelor. Nu apare nicio referire, în volum, despre achiziții, donații sau alte activități similare, care ar fi putut fi consemnate în registrele muzeului. Din păcate, parcimonia de informații care însoțesc aceste loturi diminuează, semnificativ, valoarea lor pentru cercetarea numismatică.

Ultima parte a volumului include nouă depozite monetare, ordonate cronologic. Trei dintre acestea sunt inedite (Kotkerinovo, Laskarevo, Kamenik), restul fiind cunoscute din literatura de specialitate. Republicarea lor permite autorilor completarea și actualizarea informațiilor.

Este interesant că trimiterile bibliografice, în fiecare caz, nu se realizează în interiorul Catalogului, ci în partea introductivă a lucrării. Doar patru tezaure provin din regiunea Kyustendil, restul fiind descoperite în teritoriile vecine – Blagoevgrad (la Razlog, Laskarevo, Kotkerinovo) și Sofia (la Samokov) sau apropiate – Pazardjik (la Kapitan Dimitrevo). Se pot formula unele aprecieri interesante cu privire la cronologia și compoziția acestora. Astfel, pentru perioada greacă și elenistică, proporțiile emitenților și nominalurilor din depozite sunt apropiate de cele constatate în cazul monedelor înregistrate în prima parte a Catalogului, fără loc de descoperire. În schimb, cele două tezaure din epoca imperială sunt alcătuite, preponderent, din emisiuni ale orașelor macedonene și lipsesc piesele de la *Pautalia*. O asemenea situație nu este confirmată de rezultatele săpăturilor din așezare. Toate depozitele sunt de dimensiuni medii, doar cel de la Kamenik depășind 100

de monede. Acesta are o structură mixtă, fiind compus din piese imperiale (denari și antoninieni) și emisiuni provinciale. Îngroparea lui este corelată cu invaziile gotice din anii 249/251 p.Chr.

Absența unor indici, de orice fel, precum și sumarul, foarte general, îngreunează accesul la conținut. Astfel de situații, alături de altele similare, surprinse pe parcursul prezentării, se pot remedia foarte ușor. Volumul în sine constituie o realizare solidă, la toate standardele actuale, atât în ceea ce privește conținutul, cât și forma. Ideea și munca pe care se bazează această serie de publicații numismatice se cuvin apreciate, pe măsură. Urăm autorilor să găsească înțelegere și deschidere la cât mai multe muzee, pentru a le putea face cunoscute colecțiile într-un mod cât mai plăcut și util.

LUCIAN MUNTEANU

VICTOR SPINEI, *Les princes martyrs Boris et Gleb. Iconographie et canonisation*, BAR International Series 2319, Oxford, 2011, 182 p.

Secolele X–XI au reprezentat vremuri cu emulații constitutiv-statale ce au creat premisele favorabile închegării unor structuri administrativ-politice și militare medievale. Astfel, în urma unor coagulări etnice și administrativ-politice, a unor conflicte militare și revolte împotriva stăpânilor străini s-a constituit statul Rusia kieveană (secolele IX–X), s-a revigorat puterea bizantină în timpul împăratului Vasile al II-lea și a urmașilor săi (veacurile X–XI), s-au format cel de-al doilea țarat bulgar (secolele IX–X), Slovenia (secolele IX–X), Serbia (secolele IX–X), Croația (secolele IX–XI) precum și statul cehilor și al slovacilor (secolul al IX-lea).

De aceste timpuri sunt legate și o serie de evenimente și legende esențiale pentru istoria genezei statului rusesc, precum uciderea și sanctificarea principilor Boris și Gleb și războaiele fratricide din interiorul primei familii princiere a statului Rusia kieveană. Astfel, în urma unui conflict sângeros pentru succesiunea la tronul Kievului, Iaroslav a ridicat armele împotriva lui Sviatopolk, ce reușise într-o primă etapă să ia domnia după moartea principelui Vladimir I, beneficiind și de sprijinul militar al socrului său, ducele Poloniei, Boleslav I. Frații acestuia, Sviatoslav, Boris și Gleb, au fost asasinați în urma unor comploturi puse la cale de pretendentul la scaunul Rusiei kievene, ocupat anterior de tatăl lor, principele Vladimir I. *Повесть временных лет* („Povestirea anilor de demult”) îl acuză pe cneazul Sviatopolk de planuirea asasinatelor, în timp ce *Eymundar Saga* oferă versiunea uciderii lui Boris de către varegii, aflați în serviciul lui Iaroslav.

Avându-și origini precreștine și fiind conexasă cu adorarea unor întemeietori de stat și ctitori de biserică, în spațiul sud-dunărean (spre ex. în Serbia), cu venerarea unor „apărători ai credinței” împotriva păgânilor (ultimii

turanici euro-asiatici), „cultul suveranului” avea să întâmpine rezistența liderilor religioși constantinopolitani ori kieveeni. De un astfel de „tratament” a avut parte și cultul cnejilor Boris și Gleb (deși se bucura de o popularitate ridicată în rândul populației Rusiei), cultul cneaghinei Olga (botezată și creștinată la Constantinopol în anul 957), cel al cneazului kievean Vladimir Sviatoslavič, cel al Marelui Prinț al Novgorodului, Alexandru Nevski, precum și al voievodului Mihail de Cernigov, cel al ducelui Václav (în Boemia), cel al regelui Ioan Vladimir din Diocleea (Duklja, zona țărmului adriatic) etc.

Literatura de specialitate a înregistrat prin această apariție editorială un important câștig științific, specialistului medievist V. Spinei aparținându-i contribuții remarcabile referitoare la istoria începuturilor statalității rusești, a raporturilor ruso-bizantine și turanic-rusești, din secolele IX–XIII. Prefigurată de studii ample privitoare la diverse aspecte ale istoriei, culturii și spiritualității răsăritene, lucrarea a fost elaborată prin coroborarea datelor cercetărilor arheologice cu rezultatele investigațiilor surselor scrise, autorul punând astfel în circulație o serie de izvoare istorice și arheologice inedite.

Cartea debutează cu un „Cuvânt înainte” – *Avant-propos*, după care urmează șase capitole: I. *Typologie, dissémination et datation des petites croix-enkolpia à l'image individuelle des saints Boris et Gleb* („Tipologia, răspândirea și datarea cruciulițelor-encolpion cu imaginea individuală a sfinților Boris și Gleb”) (p. 7–38); II. *D'autres représentations artistiques médiévales des princes martyrs Boris et Gleb* („Alte reprezentări plastice medievale ale principilor martiri Boris și Gleb”) (p. 39–55); III. *La projection du martyre des princes Boris et Gleb dans les sources narratives* („Proiecția martirajului principilor Boris și Gleb în izvoarele narrative”) (p. 57–85); IV. *Considérations succinctes sur le droit de canonisation dans les églises catholique romaine, byzantine et russe* („Considerații succinte asupra dreptului de canonizare în

⁵ Situația pare să fie valabilă și în cazul muzeelor din Bulgaria (E. Paunov, I. Prokopov, S. Filipova, op. cit. [n. 2], p. 2049).

biserica romano-catolică, bizantină și rusă) (p. 87–109); V. *Canonisation et vénération des princes martyrs Boris et Gleb* („Canonizarea și venerarea principilor martiri Boris și Gleb”) (p. 111–132); VI. *Considérations générales* („Considerații generale”) (p. 133–145). Anexele, deosebit de sugestive, sunt constituite din: Tableau des données synthétiques concernant les petites-croix enkolpia à l’image individuelle des saints Boris et Gleb (Tabel cu date sintetice asupra cruciulițelor-relicviar cu imaginea individuală a sfinților Boris și Gleb) (p. 147–162); Abréviations (Abrevieri) (p. 163); Bibliographie sélective: sources écrites, sources archéologiques et iconographiques, littérature secondaire (Bibliografia selectivă: izvoarele scrise, izvoarele arheologice și iconografice, literatura secundară) (p. 163–178); Légende des figures (Legenda figurilor) (p. 179–182).

Stagiile de documentare în bibliotecile, arhivele, muzeele și Institutele de arheologie și istorie din Rusia (Moscova, Sankt Petersburg și Novgorod), Ucraina și Republica Moldova, propriile investigații arheologice și cercetarea surselor istorice de pe teritoriul României i-a permis accesul la artefacte și informații publicate și necunoscute. Astfel, în primul capitol autorul a realizat o analiză exhaustivă a tuturor tipurilor și variantelor de cruciulițe pectorale, cu reprezentarea plastică a imaginii celor doi sfinți ruși. Rigurozitatea sistematizărilor și flexibilitatea clasificărilor se regăsesc în datele inserate în tabelul de la sfârșitul lucrării (p. 147–162), în care au fost incluse și o serie de piese necunoscute specialiștilor până în momentul de față. Așa cum se poate observa, în spațiul european răsăritean au circulat atât exemplarele confecționate de meșterii bizantini, cât și imitațiile ori piesele originale, creație a specialiștilor ruși, ce au fabricat diverse tipuri reproducând modelele consacrate din mediul grecesc. Diferențierile în ceea ce privește materialele folosite, tehnica execuțiilor, arta reprezentărilor sfinților, stilurile și metoda încrustațiilor au generat discuții numeroase ce au determinat proliferarea unei literaturi vaste. Autorul a investigat exhaustiv istoriografia problemei, utilizând deopotrivă sursele scrise, arheologice, iconografice, literatura primară și secundară referitoare la chestiunea apariției, evoluției și răspândirii cruciulițelor-relicviar în spațiul răsăritean, pe parcursul veacurilor XI–XIII. Opiniile avizate ale unor specialiști precum M. Kh. Aleshkovskii, V. I. Lesiuchevskii, M. V. Sedova, G. F. Korzukhina, A. A. Peskova, N. I. Petrov, M. I. Ostrovskii, la care se adaugă cele ale cercetătorilor polonezi M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gaška și M. Wołoszyn, sunt susținute și dezvoltate de rezultatele propriilor investigații ale semnatarului volumului de față. Consecvent principiilor conform cărora istoricul trebuie să meargă direct la sursele istorice, V. Spinei a reluat studiarea tuturor categoriilor de izvoare, reușind astfel cu simț critic și acribie să deslușească chestiunile, ce au creat colegilor de breaslă multiple dificultăți de interpretare, atribuire culturală și datare. Cu toate acestea, însuși autorul exprimă cu regret că „realizarea unei tipologii de reală acribie și exigență devine inoperantă”, mai ales atunci când lipsesc condițiile optime de cercetare și contextele istorice clare de descoperire în cazul unor artefacte (p. 10).

Deosebit de interesante sunt discuțiile privitoare la tehnica execuției plastice a figurilor celor doi sfinți, a decorațiilor și încrustațiilor suplimentare, precum și comentariile lingvistice pe marginea înscrisurilor ce se regăsesc pe aversul/reversul unor cruciulițe-relicviar. Aceste observații permit uneori precizarea unor aspecte referitoare la centrele de producere, difuzarea lor spațială, evoluția tipurilor și variantelor, la întocmirea unei tipologii, asociată cu indici cronologici reali, chiar dacă mai bine de 50% din totalul de 152 de cruciulițe pectorale dublu-relicviar analizate provine din locații necunoscute (p. 18). Incongruența părerilor specialiștilor a determinat încadrarea pieselor în intervale de timp diferite (secolele XI–XII; a doua jumătate a veacului al XI-lea – prima parte a secolului următor; mijlocul secolului al XII-lea – începutul veacului al XIII-lea; al doilea sfert al secolului al XII-lea pentru medalioanele încrustate; etc.). Cu toate acestea, s-a reușit asocierea *terminus-ului post quem* cu momentul apariției prototipurilor acestor encolpioane (anul 1072), acesta coincidând cu canonizarea celor doi principii martiri ruși (p. 22–23). Invazia și stăpânirea îndelungată a mongolilor asupra ținuturilor rusești au provocat diminuarea producției de cruciulițe-encolpion cu imaginea sfinților Boris și Gleb, precum și dispariția lor treptată, acestea nemaifiind identificate în siturile arheologice din cuprinsul Rusiei, începând cu intervalul cuprins între 1239–1240.

Continuitatea glorificării martirajului celor doi prinți kieveni de către masele populare a fost evidențiată în urma investigațiile iconografiei vremii, fiind astfel identificată prezența plastic-artistică a figurii principilor Boris și Gleb în arta laică și religioasă rusească medievală și premodernă. Deși, evenimentele tulburi de la mijlocul veacului al XIII-lea și incertitudinea existenței unei conștiințe active a unor timpuri imemorabile, artiștii vremii au portretizat imaginea celor doi sfinți, pe parcursul întregului Ev Mediu, acestea regăsindu-se în frescele, mozaicurile și basoreliefurile bisericești, pe troițe, tapiserii, dvere, broderii, veșminte preoțești, iconițe din piatră sau fildeș, pe sigilii, medalioane, bijuterii (cercei, colanele cu plăcuțe din aur și argint). Observațiile istorice sunt completate astfel de cercetările specialiștilor în istoria artei laice și religioase medievale, autorul volumului de față nepregetând în a utiliza opiniile avizate ale acestora, dar și în a formula păreri personale juste.

Un capitol interesant este cel referitor la interpretările istorice și receptarea martirajului celor doi sfinți kieveni în epocă și de către posteritate (Capitolul 3). Așa cum subliniază încă din *Avant-propos*, V. Spinei consideră că fiii cnezului Vladimir I (980–1015), Boris și Gleb, „ont joui d’une vénération particulière bénéficiant d’un statut religieux préférentiel, étant profondément et constamment enracinés dans l’univers spirituel de leurs compatriotes” (p. 5). Făcând apel la izvoarele narative și utilizând o însemnată parte a literaturii de specialitate, autorul realizează o scurtă relatare a evenimentelor ce au precedat și succedat moartea și procesul de sanctificare a celor doi prinți ruși. Comploturile organizate în interiorul familiei princiare, sprijinul extern pentru săvârșirea acestora, conflictele dinastice, precum și contextul politic și militar creat de invaziile ultimilor călăreți turanici au constituit fundamentul

istoric, spiritualizat de canonizarea celor doi fii ai lui Vladimir cel Sfânt.

Literatura de specialitate consultată și studiul surselor scrise i-au permis autorului să confirme și să infirme opiniile cercetătorilor ce s-au aplecat cu deosebit interes asupra acelor vremuri din istoria statului rusesc. Utilizarea documentelor primare a determinat punerea în circulație a unor informații inedite precum și corectarea altora, anulate de cercetările recente (spre exemplu: atribuirea corectă a filiației cnezului Sviatopolk care, în opinia unor cercetători, ar fi fost fiul lui Iaropolk, fratele principelui Vladimir I; sau că acesta ar fi „provenit din doi tați”, din Iaropolk și Vladimir – p. 58).

Complexitatea subiectului abordat explică pe deplin decizia autorului de a întocmi un studiu referitor la dreptul canonic de sanctificare utilizat în Evul Mediu în interiorul principalelor sisteme religioase creștinești (de rit romano-catolic, greco-catolic, ortodox de inspirație greacă-bizantină sau rusească). Studiile de caz evidențiază diferențele și similitudinile în practici, dogme, gesturi etc., în cadrul principalelor confesii creștine, fiind considerate drept „fenomen(e) polivalent(e) de deosebită complexitate” (p. 87).

Elemente interesante precum și date suplimentare și complementare investigațiilor prezentate sunt evidențiate în capitoul al V-lea, care precedă partea de concluzii din finalul lucrării. În „Canonizarea și venerarea principilor martiri Boris și Gleb” V. Spinei a realizat o succintă prezentare cronologică a evenimentelor ce au determinat includerea în patrimoniul spiritual ortodox rusesc a celor doi cnezi kieveeni. Amplul proces de canonizare a fost succedat de o îndelungată perioadă de proslăvire a imaginii celor doi, ce le-a consfințit și locul distinct în panteonul creștin de rit ortodox-rusesc.

Înainte de emanciparea dogmatică, administrativă și politică a instituțiilor bisericești a statelor medievale din răsăritul și sud-estul Europei, canonizarea unor personalități laice ori religioase se făcea cu deplina asentiment al Patriarhiei de la Constantinopol. În particular și odată cu trecerea timpului, mitropolia kiveană reușește să-și exprime propria-i identitate, aspirând atât la legitimare internă, cât și la recunoaștere internațională, uneori subordonând intereselor sale aspirațiile politice ale principilor și nobililor, precum și credința maselor populare. De cele mai multe ori, sinoadele patriarhiilor, ale mitropoliilor ori ale episcopiiilor locale întocmeau propriile liste de personalități ce urmau să fie incluse în panteonul sacrosanct al Bisericii ortodoxe. Deși geneza cultului celor doi principii martiri kieveeni este dificil de urmărit datorită lipsei și ambiguității informațiilor din izvoarele scrise, se pare că sanctificarea cnezilor Boris și Gleb a reprezentat decizia organismelor bisericești și politice din Kiev. Actul sacramental de consfințire a celor doi reprezentanți ai familiei princiere kieveene în

rândurile sfinților ortodocși a reprezentat în realitate dorința comunității de credincioși, în rândul căroră, venerarea celor doi principii a constituit o largă practică culturală încă înaintea de oficializarea cultului propriu-zis.

Concluziile finale reprezintă un capitol în sine în care se regăsește caracterul profesional desăvârșit al istoricului ieșean. Astfel, în ultima parte a lucrării, V. Spinei schițează tabloul evoluțiilor istorice ale statelor slave est-europene și sud-dunărene, ale zonelor geografice aflate sub influența Constantinopolului, dar și a Kievului. Relațiile politice, economic-comerciale, religioase și influențele culturale, precum și campaniile militare, au reprezentat factorii de coeziune între spații geografice, state, comunități etnice și religioase similare ori diferite, contribuind decisiv la conturarea profilurilor istorice ale viitoarelor civilizații europene.

Lucrarea profesorului V. Spinei se dovedește a fi un instrument de lucru deosebit de util atât pentru specialiștii direct interesați în această chestiune, cât și pentru istorici ai artei, istorici ai religiei și teologi. Documentarea temeinică, coroborarea rezultatelor cercetărilor din varii domenii conexe istoriei, precum și a datelor investigațiilor izvoarelor istorice, au conferit studiului complexitate remarcabilă. Dinamismul prezentării evenimentelor ce au precedat și succedat actul sacrosanct, prin care doi reprezentanți ai elitei politice kievene și-au găsit locul în panteonul creștin de rit rusesc-ortodox dar și al analizelor minuțioase, vin să susțină aserțiunea noastră.

Acceptarea spre publicare în prestigioasa colecție a BAR-ului oxfordian nu reprezintă altceva decât confirmarea actului științific remarcabil, materializat într-un volum elaborat și redactat în conformitate cu normele editoriale avansate, promulgate și generalizate în cercetarea modernă universală.

Bibliografia consultată conține nu doar literatura de specialitate și cea secundară ci și numeroase izvoare istorice, atât editate, cât și inedite. Uneori, V. Spinei corectează, modificând astfel sensul unor traduceri mai puțin fericite ale unor pasaje din documente, contribuind la acuratețea informației oferite. Catalogul cruciulițelor pectorale, dublu-relicvare, și schema de tabel sinoptic din finalul lucrării reprezintă instrumente deosebit de utile, în condițiile în care acestea însumează informații referitoare la artefacte inedite dar și un inventar bogat al descoperirilor din spațiul est-european.

Altfel spus, volumul prezentat reușește să ofere o altă perspectivă asupra societății laice și religioase medievale rusești, în care politicul, religiosul și arta devin indicatorii vieții cotidiene, chiar și în contextul dezechilibrului provocat de tulburările militare interne și externe.

GEORGE BILAVSCHI

GEORGE DAN HÂNCEANU, *Evoluții etno-demografice și culturale în bazinul Bârladului (Secolele VI–XI)*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2011, 348 p.

Cu tot interesul acordat de specialiști – încă din secolul al XIX-lea – studierii și aprofundării problemei desăvârșirii formării limbii și poporului român, corespunzând din punct de vedere cronologic cu a doua jumătate a mileniului I al erei creștine, preocupare activizată statornic în deceniile postbelice, acest segment major din devenirea romanității orientale continuă să păstreze numeroase aspecte insuficient cunoscute sau plutind în sfera incertitudinilor. Oportunități indubitabile de a se depăși nivelul retoricii și al stereotipurilor în domeniul respectiv s-au profilat odată cu progresele înregistrate în domeniul arheologiei perioadei migrațiilor și a Evului Mediu timpuriu, mai ales în ultima jumătate de veac. Spre deosebire de izvoarele narative și lingvistice, despre care este greu de estimat că ar mai putea furniza în viitor date cât de cât consistente pentru reconstituiri de substanță, cele de factură arheologică, ce așteaptă să fie explorate în mod plener printr-o extindere predictibilă a săpăturilor sistematice și o valorificare a lor la parametri corespunzători de acribie, au toate șansele de a spori eșafodajul documentar pentru problemele rămase neclarificate.

O percepere probabil în parte identică asupra stadiului cercetărilor aferente perioadei menționate s-a avut în vedere atunci când George Dan Hânceanu, în calitate de doctorand al Facultății de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, și conducătorul său științific, prof. dr. Dan Gh. Teodor (semnatar al „Cuvântului-înainte” din volum), au convenit să aleagă tema lucrării de doctorat – susținută cu succes în vara anului 2009 –, care a devenit nucleul tomului pe care îl recenzăm. Cei doi au decis o particularizare a analizei, în sensul cantonării investigației numai la zona circumscriasă bazinului râului Bârlad, areal care, prin prisma datelor disponibile până în prezent, pare să fi beneficiat, în a doua jumătate a primului mileniu după I. Hr., de o concentrație demografică superioară celor mai multe ținuturi românești.

George Dan Hânceanu și-a asumat o misiune dificilă, pentru că a trebuit să prospecteze un material arheologic destul de vast, dar, din păcate, neacoperind în chip satisfăcător toate componentele realităților demografice, economice, sociale și confesionale ale epocii din perimetrul geografic care face obiectul lucrării. Avem în vedere, între altele, împrejurarea că, cel puțin până în prezent, cercetările afectate necropolelor nu au furnizat decât date puțin numeroase și, în multe privințe, inconsistente, iar anumite categorii de unelte, arme și obiecte de uz comun – foarte importante pentru configurarea spectrului ocupațiilor comunităților locale, ca și a nivelului de evoluție a societății – lipsesc aproape în totalitate sau sunt slab reprezentate pentru unele secvențe cronologice. Pentru a suplini aceste lacune de documentație și a putea fi îndreptățit să formuleze concluzii de o oarecare cuprindere, autorul a apelat la analogiile găsite în ținuturile învecinate. Raportarea la vestigiile recuperate în teritoriile mai apropiate sau mai îndepărtate a fost binevenită și pentru că a permis stabilirea unor identități etnico-culturale în arealul carpato-dunărean.

În introducerea lucrării sunt expuse considerații asupra obiectivelor pe care și le-a propus autorul și se rezumă lapidar conținutul fiecărui capitol (p. 13–16). O primă secvență a sa este dedicată considerațiilor generale asupra mediului geografic (p. 17–26), urmând o expunere asupra istoricului cercetărilor (p. 27–38), o prezentare a situației etno-demografice și culturale din secolele VI–VII (p. 39–60), VIII–IX (p. 61–79) și X–XI (p. 80–120), concluziile finale (p. 121–142), corpusul descoperirilor (p. 143–180), bibliografia (p. 181–212), indicele geografic și de persoane (întocmit de Alexandrina Ionită) (p. 213–222), rezumatul în limba franceză (tradus de Cristina-Ioana Matei) (p. 223–235) și anexele, constând din tabele cu notificări ale diferitelor categorii de vestigii, hărți aferente descoperirilor arheologice (p. 238–264) și 84 de planșe cu planuri de locuințe, desene și fotografii ale inventarului arheologic (p. 265–348).

Prin inserarea capitolului dedicat mediului natural, autorul a dorit să reliefeze faptul că evoluția societății umane a fost influențată în mod considerabil de factorii geografici. În capitolul următor, rezervat prezentării istoricului cercetărilor, au fost urmărite cronologic diversele inițiative – de factură diletantă sau profesionistă – derulate de-a lungul timpului, menite să depisteze, catalogheze, recupereze și interpreteze vestigiile arheologice și numismatice din zona bazinului râului Bârlad.

Părțile cele mai ample ale lucrării au avut în vedere prospectarea culturii materiale și spirituale a comunităților locale și alogene din bazinul Bârladului din secolele VI–VII, VIII–IX și X–XI, întreprinsă pe baza analizei izvoarelor de sorginte arheologică. Disponând de un material suficient de abundent spre a creiona concluzii de ordin istoric, nu au mai fost evocate și sursele narative, beletristice și diplomatice. De altfel, datele colportate de acestea din urmă sunt, în cele mai multe cazuri, imposibil de localizat cu precizie, ele fiind valabile pentru întreg spațiul carpato-nistrean ori pentru tot arealul extra-carpatic românesc.

Găsim meritoriu efortul de a se prezenta imagini grafice conținând procente ale diverselor categorii de situri și de complexe funerare sau care reflectă stadiul cercetărilor ocazionale și sistematice atât în bazinul Bârladului, cât și în restul teritoriului Moldovei de la vest de Prut. Autorul procedează bine atunci când își raportează concluziile nu numai la zona Podișului Central Moldovenesc, ci și la teritoriile învecinate, dar el ar fi trebuit să aibă constant în vedere întreg spațiul moldav, dintre Carpații Orientali și Nistru, unde s-a prefigurat o uniformizare etnico-culturală încă din preistorie, ce a dăinuit atât în epoca medievală, cât și mai târziu.

În legătură cu unele aprecieri din lucrare păstrăm anumite reticențe și considerăm că se cuvin emendate. Astfel, postularea axiomatică, potrivit căreia culturile Costișa-Botoșana-Hansca și Dridu ar fi fost eminentamente „protoromânești”, „românești” sau „autohtone”, nu își găsește suportul în materialul arheologic disponibil, în

condițiile în care complexe funerare, caracterizate prin varietate în privința ritului, reflectă caracterul pluriethnic al ansamblului demografic, iar în cadrul inventarului ceramic predomină, până spre sfârșitul mileniului I, formele lucrate cu mâna (tipsii, borcane), specifice comunităților slave. Probabil că am fi mai aproape de adevăr dacă am accepta, măcar pentru anumite intervale cronologice, doar o preponderență a elementului neolatin în stânga Dunării de Jos, precum postula chiar Ion Nestor, cel căruia îi revine paternitatea conceptului de „cultură Dridu”. Pe de altă parte, atribuirea culturii Răducăneni din secolele XI–XII unei populații turcochazare (p. 92) nu mai poate fi admisă în actualul stadiu al cercetărilor. Inacceptabilă este și supoziția că pătrunderea în zonă a pecenegilor ar fi condus la „grăbirea și definitivarea elementelor evolutive ale culturii Dridu” (p. 115). În condițiile caracterului limitat al săpăturilor cu caracter metodic, stratificarea culturii în discuție în cinci faze (p. 94) ni se pare forțată, dat fiind că, așa cum s-a dovedit, anumite deosebiri în cadrul materialului arheologic nu se datorează evoluției sale pe plan diacronic, ci particularităților zonale.

Explicațiile furnizate pentru lipsa așezărilor fortificate în bazinul Bârladului (lipsa materialelor de construcție, contactele amiabile ale localnicilor cu triburile alogene) (p. 82) sunt nesatisfăcătoare. De neînțeles confuzia impardonabilă de a atribui o monedă păstrată la Muzeul Județean din Vaslui unor „împărați” inexistenți – Ignatios (867–877) sau Photios (877–886) – (p. 77), care, în realitate, deținuseră succesiv demnitatea de patriarh constantinopolitan în vremea domniei bazileului Vasile I Macedonianul (867–886), emitentul piesei în discuție. În alte cazuri, graba redactării a generat aprecieri bizuite pe o logică echivocă. Astfel, ne este greu să înțelegem cum trunchiurile carbonizate se mai puteau zări în albia Bârladului, dacă ele se aflau „la circa 3–4 m sub aluviuni” (p. 25). Același cusur al precipitării a condus probabil la afirmația potrivit căreia: „lipsa urmelor de incendiere indică părăsirea pașnică a regiunii” (p. 51), ca și când toate calamitățile ar fi trebuit să poarte pecetea pârjolului. Formularea „basarabeni și români” (p. 103) ar putea da apă la moară epigonilor potențailor bolșevici, artizani ai unui nefericit rapt teritorial. Vom mai consemna că cercetările pe care le-am întreprins în mica necropolă de pe grindurile de la Bârlad-Prodana – deocamdată inedite – au emendat presupunerea că mormintele fără inventar, depistate cu prilejul sondajului inițiat în 1960–1961, ar aparține secolelor X–XI (p. 105 și 247), ele datându-se, după toate probabilitățile, în secolul al XIX-lea. Această încadrare cronologică eronată nu i se poate imputa însă în nici un chip autorului volumului, el preluând datarea acreditată de literatura de specialitate mai veche. De asemenea, nu lui i se datorează plasarea nimănui trebuincioasă a numelui autorului și a titlului tomului drept colontitluri ale întregului volum, când, pentru orientarea facilă a cititorilor, ar fi fost rațional să se fi indicat titlurile capitolelor și subcapitolelor.

După opinia noastră, lucrarea păcătuiește în primul rând prin diverse formulări stilistice necizelate, pe care un cercetător harnic și tenace, precum George Dan Hânceanu, va trebui să depună eforturi spre a le înlătura din viitoarele sale lucrări.

În pofida neajunsurilor menționate, opusul monografic la care ne referim însumează numeroase aspecte pozitive, reflectând un travaliu ambițios, făcut cu multă pasiune. Remarcabil este îndeosebi amplul corpus al descoperirilor arheologice din bazinul Bârladului (așezări, morminte, emisiuni monetare, piese izolate), unde se găsesc detalii de mare utilitate pentru toți cercetătorii ce vor preconiza să-i verifice acuratețea enunțurilor și pe baza căruia autorul și-a clădit argumentele concluzive. Considerăm meritoriu faptul că, în multe cazuri, Domnia Sa nu s-a mulțumit cu preluarea materialelor publicate anterior, ci s-a angajat personal în analizarea lor, prin investigații competente făcute în colecțiile muzeale zonale. În calitate de angajat al Muzeului de Istorie din Roman, a dobândit o binevenită experiență în munca de teren, participând la lucrările de pe numeroase șantiere arheologice, ceea ce i-a facilitat înțelegerea unor fenomene legate de interpretarea vestigiilor epocii târzii a migrațiilor.

Extrem de cuprinzătoare este ilustrația volumului, însumând, precum menționam, 84 de planșe de bună calitate, preluate însă, în mare parte, de la cei ce l-au precedat în preocupări. În ceea ce ne privește, am fi preferat să fi fost publicate mult mai multe vestigii inedite, chiar fragmentare sau aflate în stare precară de conservare, mai ales că autorul a avut acces la loturi de materiale nevalorificate științific până în prezent. Consemnăm, de asemenea, preocuparea de a se dispune de bogate repere bibliografice și realizarea cu rigurozitate a anexelor compuse din tabele și hărți.

Rezumatul volumului are o întindere adecvată, fiind de natură să edifice cititorul străin asupra metodologiei adoptate de autor și a punctelor sale de vedere relative la dinamica evoluției colectivităților umane diseminate în bazinul râului Bârlad de-a lungul a peste o jumătate de mileniu. O revizuire mai atentă a terminologiei arheologice și istorice, a hidronimiei și a etnonimiei ar fi fost neîndoiește benefică. Prin aceasta s-ar fi evitat mai multe transpuneri nefericite: *Uzbeks* și *Uz* în loc de *Uzes*, *Nistru* în loc de *Dniestr*, *Royaume bulgare* în loc de *Khanate* sau *Tsarate bulgare*, *défunts enterrés* în loc de *défunts inhumés*, etc.

Grație profesionalismului dovedit de Casa Editorială Demiurg, condusă de dr. Alexandrina Ioniță, volumului i s-a asigurat un profil grafic remarcabil, la un standard competitiv cu cel etalat de edituri prestigioase de dincolo de hotare, competență probată în ultimii ani și în cazul publicării altor lucrări din domeniul istoriei și filologiei.

VICTOR SPINEI

ROMEO CAVALERIU, LUMINIȚA BEJENARU *Cercetări arheozoologice privind cultura Cucuteni, faza A*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, 256 p.

Lucrarea semnată de Romeo Cavaleriu și Luminița Bejenaru, realizează, după cum sugerează și titlul, o sinteză privitoare la evaluarea resurselor animale utilizate de către comunitățile fazei A a culturii Cucuteni, înscriindu-se astfel în sfera cercetărilor interdisciplinare, constituind un element indispensabil atât pentru crearea unei imagini complexe și coerente asupra comunităților preistorice, cât și pentru cristalizarea unei metodologii de investigație modernă, pe deplin capabilă să răspundă exigențelor actuale din domeniu.

Într-o primă parte (p. 9–63), autorii fac o prezentare generală a culturii Cucuteni, tratând geneza, periodizarea și cronologia acesteia, cadrul natural, organizarea socială, precum și viața economică și spirituală a comunităților cucuteniene. Capitolul I se încheie cu un istoric al cercetărilor arheozoologice privind faza A a culturii Cucuteni, fiind aduse astfel în discuție determinările efectuate asupra materialului faunistic provenit din așezările de la Cucuteni – *Cetățuie* (jud. Iași), Trușești – *Tuguieța* (jud. Botoșani), Târpești – *Râpa lui Bodai* (jud. Neamț), Drăgușeni – *Ostrov* (jud. Botoșani), Dumești – *Între Pâraie* (jud. Vaslui), Bălțați – *Dealul Mândra* (jud. Iași), Preutești – *Haltă* (jud. Suceava) și Poduri – *Dealul Ghindaru* (jud. Bacău).

Cel de al doilea capitol (p. 64–85) prezintă, la modul general, materialele care se pretează unei analize arheozoologice și factorii care influențează conservarea eșantioanelor, precum și metodele de studiu ale resturilor faunistice. Astfel, este adusă în discuție problematica recoltării materialului arheozoologic, pregătirea acestuia pentru analiză, dar și unele aspecte ce țin de identificarea anatomică și taxonomică a materialului, de particularitățile metrice ale oaselor animale, de estimarea vârstei, de determinarea sexului, de cuantificarea resturilor faunistice și analiza statistică a datelor.

Capitolele dedicate prezentării eșantioanelor arheozoologice studiate și utilizării resurselor animale în economia așezărilor culturii Cucuteni, faza A, constituie punctele centrale ale lucrării.

Astfel, după prezentarea generală a culturii Cucuteni și a rolului arheozoologiei în înțelegerea unor aspecte legate de economia acestei civilizații preistorice, atenția autorilor se îndreaptă către prezentarea eșantioanelor arheozoologice studiate personal (p. 86–122), fiind aduse în discuție rezultatele analizei materialului de la Hoisești – *La Pod* (jud. Iași), format dintr-un număr de 3475 resturi faunistice, Fetești – *La Schit* (jud. Suceava), format dintr-un număr de

240 resturi faunistice și Poduri – *Dealul Ghindaru* (jud. Bacău), format dintr-un număr de 8410 resturi faunistice.

După acest pas este tratată modalitatea de utilizare a resurselor animale în economia așezărilor culturii Cucuteni din faza A (p. 123–154). În formularea ideilor, autorii au în vedere un material ce însumează 21096 resturi, dintre care 12125 au fost analizate personal. Astfel, este prezentată problema culesului moluștelor, a vânătorii – însemnătatea acestei ocupații în viața comunităților cucuteniene, precum și răspândirea unor specii de mamifere sălbatice, a creșterii animalelor –, atenția fiind concentrată asupra importanței acestei ocupații și a speciilor domestice, precum și asupra strategiilor legate de exploatarea și selecția mamiferelor domestice în funcție de vârstă și sex. Nu în ultimul rând, autorii fac referire și la prelucrarea materiilor dure de origine animală, în acest caz, observațiile bazându-se pe analizele efectuate de autori asupra materialelor de la Hoisești, Fetești și Poduri.

Ultimul capitol al lucrării este dedicat prezentării morfometrice a unor specii identificate în eșantioanele supuse analizei de către autori, datele inedite fiind comparate cu cele preluate din literatura de specialitate (p. 155–186).

În concluziile lucrării (p. 187–190), pe baza eșantioanelor studiate și a datelor din literatura de specialitate, autorii prezintă, într-o manieră concisă, strategiile de exploatare a animalelor, modificările de ordin morfometric ale acestora, survenite ca urmare a condițiilor de creștere și/sau a unei selecții empirice și realizează o scurtă diagnoză ecologică a mediului înconjurător exploatat. Astfel, autorii efectuează inventarierea taxonomică, cuantificarea, caracterizarea osteometrică a speciilor identificate, reușind să evalueze resursele animale utilizate în economia așezărilor culturii Cucuteni din faza A, precum și să ofere informații privitoare la răspândirea geografică a unor specii de mamifere sălbatice, ca și date de paleomediu.

Lucrarea este completată de lista bibliografică (p. 192–207) și de șapte anexe (p. 208–256).

În concluzie, volumul de față înglobează o mare cantitate de informații extrem de utile cercetătorilor culturilor preistorice de pe teritoriul României, interesați de aprofundarea rolului pe care îl aveau animalele în viața comunităților umane neo-eneolitice, a strategiilor de exploatare aplicate, la cunoașterea dinamicii morfologiei și a răspândirii diferitelor specii de animale.

LOREDANA SOLCAN

OLGA NECRASOV, *Opera paleoantropologică*, editori Luminița Bejenaru, Maria Știrbu, Constantin Toma, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2010, 338 p. (inclusiv 91 tabele, 15 grafice și 83 planșe).

Volumul de față reprezintă un respectuos omagiu adus Academicianului Olga Necrasov (1910–2000) cu prilejul împlinirii a 100 de ani de la naștere, în contextul celebrării a 150 de ani de la înființarea Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași – unitate de învățământ în care marele om de știință a fondat școala ieșeană de

antropologie și morfologie animală și a format primii săi discipoli, printre care se numără și îngrijitorii acestui volum – elevi ai distinsului dascăl, îndrumați și formați de Domnia Sa pe parcursul a trei generații diferite.

Volumul omagial are 338 pagini și este structurat în 4 părți. Prima parte, intitulată „Academician profesor

doctor docent Olga Necrasov – dascăl și savant (1910–2000)”, descrie personalitatea ilustrului om de știință, creionând portretul dascălului și cercetătorului, deopotrivă cu cel al omului și colegului. De numele Olga Necrasov, personalitate complexă de dimensiuni enciclopedice, dascăl timp de 45 de ani și savant timp de 60 de ani, se leagă înființarea școlii românești de antropologie, în mod particular a colectivului de antropologie în cadrul Filialei Iași a Academiei Române. Olga Necrasov dă o nouă orientare cercetărilor antropologice, punând bazele unei antropologii istorice, moderne și cauzale, lăsând în urma sa o moștenire științifică inegalabilă. Este meritul profesorului și cercetătorului Olga Necrasov de a fi inițiat în România cercetările de paleoantropologie, paleoecologie, antropologie biologică contemporană și morfologie ecologică și funcțională, ceea ce i-a adus recunoaștere științifică internațională la cele mai înalte nivele și care s-a concretizat decenii la rând prin titluri științifice acordate de instituții de cercetare și învățământ din întreaga lume științifică. Direcția impusă discipolilor săi, dar care se simte și în stilul de elaborare a lucrărilor științifice, a fost adâncirea problematicii științifice și extinderea acesteia progresiv spre alte științe cu care se interferează, depășind dimensiunile antropologiei clasice, astfel încât studiul populațiilor vechi a devenit în timp cheia înțelegerii structurii și nivelului de evoluție a populației actuale.

A doua parte a volumului este o transcriere a manuscrisului preluat din Arhiva Filialei Iași a Institutului de Cercetări Antropologice „Fr. I. Rainer” care reprezintă *Curriculum Vitae* semnat de Olga Necrasov, însă cuvintele mai potrivite pentru acesta ar fi *o scurtă autobiografie*, din care străbate sinceritatea autorului legată de nostalgiile copilăriei, de setea de cunoaștere din anii tinereții și strădania de care fondatorul școlii românești de antropologie a dat dovadă în calitate de cercetător și cadru didactic. Această amplă autocaracterizare punctează pas cu pas activitatea domniei sale, evidențiind direcțiile fundamentale ale orientărilor științifice alături de bilanțul realizărilor până în momentul conceperii autobiografiei – anul 1980.

În cea de-a treia parte îngrijitorii volumului trec în revistă o parte din lucrările elaborate de-a lungul activității științifice a omului de știință Olga Necrasov, cărțile și articolele elaborate și publicate în limba română ori în limbi străine (franceză, germană, rusă) și anume, 56 lucrări din domeniul antropologiei populațiilor contemporane, 78 lucrări de antropologie istorică (paleoantropologie), 19 lucrări de zoologie și anatomie comparată, 38 lucrări de arheozoologie (paleofaună). Lista este întregită de cele 39 lucrări de sinteză științifică, istoria științelor, informare, popularizare și critică științifică și șase lucrări didactice.

Cea mai consistentă parte a volumului este cea care ne oferă o frântură din ceea ce reprezintă opera paleoantropologică a reputatului și distinsului savant Olga Necrasov, adică o parte din articolele științifice reprezentative cu profil paleoantropologic, publicate în limbi străine în reviste din țară și din străinătate. Lucrările abordează o vastă tematică ce îmbină științele istorice (în special arheologia) cu cele demografice și antropologice. Grație numeroaselor săpături arheologice întreprinse de-a lungul timpului în țara noastră, autorul a beneficiat de oportunitatea analizei bogatelor colecții

osteologice – tezaur național – datate din cele mai vechi timpuri (mezolitic) și până în epoca medievală târzie, ceea ce a permis definirea structurii antropologice a fondului antropologic autohton și stabilirea markerilor acestuia pe teritoriul României, precum și etapele microevolutive de constituire a poporului român. Lucrările abordează tipologia populațiilor umane realizată pe baza caracteristicilor biometrice și morfoscopice ale scheletelor descoperite pe teritoriul țării noastre, aspecte paleodemografice și de paleopatologie osoasă, dar și studii minuțios documentate privind intervențiile efectuate pe scheletul uman în diverse culturi și etape istorice (trepanații, deformări artificiale). Lucrările științifice traduse în limba română ne oferă date asupra structurii antropologice a triburilor din cultura Otomani (p. 101–112), studii antropologice ale scheletelor aparținând culturii Noua (p. 113–130), ale scheletelor de la Zimnicea datate în bronzul recent (p. 131–162) și în perioada hallstattiană (p. 194–203), ale scheletelor protoistorice de la Histria-Bent (p. 204–211) și ale scheletelor feudale timpurii de la Doina (p. 212–231). Regăsim și câteva lucrări importante referitoare la practicile trepanației semnalate pe teritoriul României la populațiile preistorice și protoistorice (p. 232–248; p. 249–256), dar și privind practicile deformărilor artificiale craniene (p. 257–278). Binevenită este și includerea în acest volum a unor ample lucrări de sinteză, cum ar fi cea care abordează cercetările paleoantropologice în ansamblul lor referitoare la populațiile de pe teritoriul României (p. 39–100) sau cea care face o analiză a procesului de brahicefalizare la populațiile din România, începând din neolitic și până în zilele noastre (p. 320–332).

Lucrările incluse în acest volum, credem, printr-o selecție deloc ușoară, au fost concepute de Academicianul Olga Necrasov după un plan interdisciplinar, urmărindu-se evoluția în timp a unor indicatori specifici paleoantropologici. Toată opera de paleoantropologie a Domniei Sale urmărește de-a lungul timpului să evidențieze structura antropologică a populațiilor care au trăit pe teritoriul României, cercetări completate ulterior cu cele privind populația românească actuală sub aspect morfologic, serologic și fiziologic. Traducerea unor lucrări reprezentative și restituirea acestora sub o formă mai accesibilă cititorului interesat de paleoantropologie este salutară, mai ales pentru cel care nu stăpânește termenii științifici de specialitate de origine franceză, germană sau rusă. Dincolo de aprecierile expuse în rândurile de mai sus, considerăm oportun să aducem o observație. Un plus acestui volum ar fi adus includerea unor lucrări ce nu au văzut până în prezent lumina tiparului. Unele dintre aceste lucrări, desigur elaborate de Olga Necrasov alături de colectivul de antropologi ieșeni, există sub formă de manuscris și pot fi valorificate în viitor, pentru a fi oferite celor interesați de multiplele ramuri ale antropologiei, ceea ce sperăm că se va întâmpla cât de curând.

În concluzie, volumul omagial dedicat Academicianului Olga Necrasov este rezultatul unui efort susținut și deloc facil al discipolilor Domniei Sale, autorilor revenindu-le dificila sarcină de a alege ceea ce este „mai important” sau „reprezentativ” pentru întreaga activitate științifică a eruditului antropolog Olga Necrasov.

